

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра історії України

УКРАЇНКА МОЛОДА

Випуск 10

Житомир – 2021

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № від 2021 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Махорін Г. Л. – канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Поліського національного університету;

Стародубець Г. М. – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Україніка молода: збірник статей. Випуск 10. Житомир: ФО-П Левковець Н. М, 2021. 104 с.

Науковий редактор: Венгерська В. О., д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Відповідальний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Технічний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Статті друкуються в авторській редакції. Редактори можуть не поділяти окремі позиції авторів та не несуть відповідальності за зміст та фактичне наповнення статей.

Розміщені у збірнику статті стосуються таких науково-дослідних напрямків: історія України, історичне краєзнавство, українознавство, національні та гендерні студії, юдаїка, полоністика, біографістика.

Матеріали збірника розраховані на науковців, студентів, вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій, усіх, хто цікавиться історією України.

ЗМІСТ

Розділ 1

СТАРОДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ричкова Д. Світогляд і вірування давніх слов'ян	5
Олійник А. Українські жінки у військових діях другої половини XVI – першої половини XVII ст.	8
Меліхов О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні на початку XIX століття.	10
Гулько Д. Кримська (Східна) війна (1853–1856) та українські території: економічні, суспільні та людські аспекти.....	13
Завадська М. Соціально-правовий статус купецтва Наддніпрянської України у XIX ст.	16
Гаєвець М. Діяльність громадського руху в 1860–1870 рр.	19
Барановський В. Особливості реалізації земської реформи 1864 р. та реформи міського самоврядування 1870 р. в українських губерніях	22
Колесник Л. Основні тенденції соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини в останній чверті XIX ст.	25
Ліснухін В. Соціально-економічний розвиток українських земель у пореформеній Росії (кінець XIX – початок XX ст.).....	28
Семенюк А. Становлення ліберально-демократичного руху в Україні (друга половина XIX століття)	31
Ляшенко О. Наукова спадщина Михайла Драгоманова.	34
Тичина С. Київський університет Святого Володимира в умовах університетської реформи 1884 року	38
Дзюбак К. Розвиток української музики в умовах Російської та Австро-Угорської імперій в другій половині XIX ст.: порівняльний аспект	40
Давиденко М. Культурні надбання початку XX ст. в ландшафтах та історичній спадщині сучасних міст України (на прикладі Житомира)	43
Шевцов Б. Національні меншини Правобережної України (середина XIX – початок XX століття)	46
Лисак А. Політизація українського суспільства в 1905–1914 рр.	48
Мальований А. Столипінська аграрна реформа в Наддніпрянській Україні на початку XX століття	52
Буцко А. Методи пропаганди на Південно-Західному фронті Першої світової війни	56

РОЗДІЛ 2

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Хилевич М. Становище освіти в УСРР/УРСР 20-х – 30-х роках ХХ ст.	59
Смоліговець О. «Українізація» системи світи 20-х – 30-х років ХХ ст.	61
Куприєнко Д. Німецька національна меншина в історії Ємільчинського району	64
Грибан А. Особливості формування Пулинського німецького національного району	66
Зубова О. Польський національний район у 1920–1930-х роках	70
Ничипорчук В. Діяльність митрополита А. Шептицького в міжвоєнний період	74
Мельниченко О. Радянська культурна політика на західноукраїнських землях як елемент пропаганди.....	76
Бондар М. Соціальна політика нацистської окупаційної влади та її особливості на території Житомирщини.....	79
Крикотнюк Л. Вклад українського народу в перемогу над нацизмом	83
Дідук М. Пропаганда та український радянський кінематограф другої половини ХХ ст.	85
Малашенко Г. Дисидентський рух в Україні 1960–1980-х років: передумови виникнення та особливості	88
Кравець А. Українська греко-католицька церква в релігійному та громадському просторі України (1989–2020 рр.)	91
Сторожук О. Релігійна складова у Революції Гідності та російсько-українській війні (2013–2021 рр.)	95
Майстер С. Друга світова війна в історичній пам’яті та політиці сучасної України (регіональні аспекти)	98
Оксенюк К. Чорнобильська катастрофа в сучасній зарубіжній історіографії	101

РОЗДІЛ 1

СТАРОДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ричкова Дарія

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Сичевський А. О.**)

СВІТОГЛЯД І ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Проблема світогляду та вірувань давніх слов'ян привертає увагу вже не одного покоління дослідників. Світогляд давніх слов'ян – це не тільки дохристиянські божества, але також уявлення про космос і землі, про природу та її закони, це – відображення знань, вироблених століттями людської практики. Тому дослідження світогляду та вірувань давніх слов'ян – необхідна передумова розуміння не тільки минулого нашого народу, але і його майбутнього.

Проблеми дослідження світогляду та вірувань давніх слов'ян привертати увагу багатьох науковців. Зокрема, питання світогляду давніх слов'ян вивчали В. Коваль [4], М. Козлов [5], М. Попович [6], дохристиянські вірування слов'ян висвітлено в працях М. Заковича [1], В. Калашнікова [3], О. Троценко [7], А. Колодного, П. Яроцького [2] та ін.

Метою статті є розкриття сутності, структури світогляду давніх слов'ян та розгляд еволюції їхніх дохристиянських вірувань.

Сучасні дослідники розкривають сутність поняття «світогляд» як систему поглядів, уявлень про природу і суспільство, тобто сукупність знань людини про навколишній світ. Крім того, науковці, зокрема В. Коваль зазначають, що світогляд – це мета, принципи, ідеали, цінності, переконання багатьох поколінь, що базуються на цих знаннях. У світогляді відбивається прагнення людини бачити світ як певним чином впорядковану структуру, тобто як систему. Ця система складається не тільки на основі раціональних знань і переконань, в неї включаються також емоційні оцінки, вірування, моральні цінності, норми, переконання та ідеали [4, с. 7].

Світогляд людей формувался і змінювався впродовж багатьох віків. Найдавнішою формою освоєння і розуміння навколишнього світу являється міфологічний світогляд.

Давнім слов'янам був притаманний такий різновид міфологічного світогляду, як язичницький, який, на думку М. Козлова, являє собою організовану систему вірувань, уявлень та поглядів, що пронизувала життя традиційного слов'янського суспільства, вирішуючи світоглядні питання,

визначаючи колективні пріоритети й ціннісні установки, що впливали на поведінку людей [5, с. 41].

Проведений аналіз наукової літератури, результатів археологічних досліджень, письмових джерел свідчить, що слов'янський язичницький світогляд не мав єдиної, постійної структури, він змінювався із часом під впливом соціально-економічних процесів, що відбувалися в слов'янському суспільстві, разом зі зміною світогляду мінялися і вірування давніх слов'ян.

В епоху родоплемінного суспільства слов'янам були притаманні такі ранні форми вірувань – фетишизм, тотемізм, анімізм та первісна магія, які мали чуттєво-надприродний характер [2, с. 54]. Поширеними в цей час були фетишистські вірування, віра в надприродні можливості будь-якого об'єкта. Фетишем для давніх слов'ян були знаряддя полювання, дерева, плоди яких вгамовують голод, та ін.

Найпоширенішими в епоху ранньородового суспільства серед слов'ян були й анімістичні вірування – в існування духу, душі в кожній живій істоті, предметі, явищі природи [4, с. 34].

Однією з ранніх форм релігії, в основі якої лежить віра в існування містичного зв'язку між будь-якою групою людей (племенем, родом) і певною твариною (рідше рослиною) був тотемізм. У кожного роду, племені був свій тотем. Як слушно зазначає О. Троценко, поклоніння тотему означало перш за все уподібнення йому, наближення до його характеристик, які цінували люди і які були бажаними для них [7, с. 74].

Усі форми первісної релігії об'єднувала віра у натхненність природи. Тварини, неживі предмети були в уяві давніх слов'ян живими істотами, значна частина яких володіла надприродною силою. Ці уявлення стали передумовою формування іншого типу вірувань давніх слов'ян – демоністичного вірування.

Демоністичний тип вірувань формується у слов'ян в умовах розвинутого родоплемінного суспільства. У світосприйнятті давніх слов'ян невидимі духи (душі предків і родичів; двійники фетишистських предметів і явищ; об'єкти тотемістичного культу) поступово «населяють» навколишній світ. Вже не сам предмет є об'єктом шанування. Поклоніння відноситься до духу, демону, що живе в цьому предметі, і саме вони позитивно або негативно впливають на хід подій у світі та долі людей. Демони – двійники реальних речей та явищ об'єктивного світу, а також людей, які покинули своїх реальних носіїв та стали самостійними істотами. Вони набувають антропоморфний образ.

Всі ці форми ранніх релігійних вірувань характеризують міфологічний світогляд стародавніх слов'ян. Саме за допомогою ранніх форм релігійних вірувань слов'яни вчилися узагальнювати свій життєвий досвід, розвивати уяву про навколишній світ та шукати першопричину буття [1, с. 325].

Поступово анімістичні, тотемістичні культу, демонічні вірування давніх слов'ян трансформувалися, перетворившись на культу божеств, складалася уява про богів та першооснову світу, походження життя. В цей період, що

історично припав на час формування диференційованого за соціальними ознаками суспільства, зароджується історично третій тип уявлень про надприродне – віра в богів. Для цього типу характерними є уявлення про надприродне як про могутню, всевладну істоту – бога з іманентною йому деміургічною функцією щодо природних і суспільних явищ, світу загалом [2, с. 55].

Варто зазначити, що кожне слов'янське плем'я молилося своїм богам. Єдиних для всього слов'янського світу уявлень про богів ніколи не існувало, оскільки слов'янські племена у дохристиянський час не мали єдиної держави, вони не були єдині й у віруваннях, у кожного племені були свої предмети вшановування. Разом з тим, дослідники відмічають однаковість або схожість багатьох об'єктів поклоніння у різних племен, що сформувало пантеон слов'янських богів, який складається з декількох рівнів [3, с. 8].

До вищого рівня відносяться боги, що пов'язані з офіційним культом (ритуально-юридичним, військовим, господарсько-природним), такі як: Перун – бог-громовержець, покровитель військових дружин; Сварог – бог небесного вогню; Хорс – бог сонця і світопорядку; Дажбог – бог, що дарує світло, тепло, рухає небесні тіла, знаменує зміну дня і ночі, пори року, років, століття; Свентовіт – бог богів, дає перемогу у війнах, несе меч, списи, прапор.

До середнього рівня належать божества, пов'язані з господарськими циклами і сезонними обрядами. До цього рівня відносяться і жіночі божества. Таким чином, у давніх слов'ян була велика кількість богів, які ділилися на кілька рівнів і виконували функції як покровителів і захисників, так й жорстоких карателів людини за гріхи та непокору.

Таким чином, встановлено, що формою світогляду давніх слов'ян був язичницький світогляд – система первісних уявлень, вірувань про навколишній світ. Особливість світогляду давніх слов'ян полягала в тому, що він не мав єдиної структури, а еволюціонував від родових анімістичних й тотемістичних культів до культів божеств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закович М. М. Культурологія. Українська та зарубіжна культура. Київ : Знання, 2004. 528 с.
2. Історія релігії в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. Київ : Знання, 1999. 735 с.
3. Калашніков В. Дохристиянські вірування давніх слов'ян. *Історія релігій в Україні : праці XII Міжнар. наук. конф.*, Львів, 20–24 травня 2002 р. Львів : Логос, 2002. Кн. 1. С. 8–12.
4. Коваль В. И. Мифологические верования восточных славян : пособие по курсу «Славянская мифология». Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. 270 с.
5. Козлов М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. Севастополь : Видавець Кручинін Л. Ю., 2009. 288 с.
6. Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наукова думка, 1985. 170 с.
7. Троценко О. В. Тотемізм як можливий фактор формування архетипних форм ментальності. *Гуманітарний часопис*. 2007. № 2. С. 68–75.

Олійник Анастасія
студентка III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Жуковський О. І.**)

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Актуальністю даної роботи є те, що жінка за козацької доби відігравала важливу роль у військовому житті України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Однак дослідники козацького минулого досить часто залишають поза увагою у своїх розвідках проблеми ролі та внеску жінок у сферу суспільно-політичного життя, що пов'язано з асоціацією саме чоловіка з відважним та хоробрим воїном, який є активним учасником політичних та військових процесів. І тому важливим і, на нашу думку, необхідним є поглиблювати різноспектрні дослідження історії українського жіноцтва, що й обумовило обрання нами цієї теми для дослідження.

Історіографічну базу дослідження складають праці О. Апанович [1], О. Козулі [2], О. Кривошия [3], В. Кукси, Т. Коломієць [4] та інших авторів [5–7]. Зокрема, автори у своїх дослідженнях намагались розкрити специфіку тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя, а також приділили увагу визначенню статусу та засад формування характеру української жінки в умовах войовничого середовища Нижньої Наддніпрянщини.

Метою статті є аналіз ролі українських жінок у військових справах козацької України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Зазвичай, як тодішнє, так і сучасне суспільство звикло асоціювати жінку з таким образом як: жінка – турботлива матір, жінка – вірна дружина, жінка – господиня. З давніх часів існувала хибна думка про те, що дівчата народжуються і виховуються лише задля одної мети: вдало вийти заміж і сприяти продовженню свого роду. Але ще в умовах козацької думки українські жінки доводили, що не гірше чоловіків зможуть захистити себе та свою землю від нападників. Адже умови життя вимагали від жінок бути не лише хранительками домашнього вогнища, але й ставати безстрашними воїнами, набувати статусу жінки-войовниці. Більше того, різноманітні небезпеки Степу виховували в жінок енергійність та загартовували до найжахливіших випробувань воєнної повсякденності [5, с. 62].

Під час дослідження ролі жінки у військовій культурі Запорожжя у другій половині XVI – першій половині XVII ст. нам в нагоді стають усні історичні джерела: історичні пісні, легенди та перекази. До прикладу, у переказі Д. Яворницького «Могила Насті» відображено окремі епізоди життя отаманши на ім'я, Настя. У ньому автор детально розповів про незвичний як для дівчини зовнішній вигляд та показав те, як вона по-розумному та вправно керувала ватажком козаків. Тільки після її смерті воїни дізналися про те, що їх отаманом була жінка, яка вміло замаскувалась під чоловіка, а саме: переодягнулася в чоловічий одяг, підмалювала вуса та поголила голову. Також цей факт стає

беззаперечним доказом того, що чимало жінок завдяки своїй силі та мужності могли управляти загонами козаків [3, с. 5–6; 7, с. 241–242].

Також в українській історіографії відома козачка Варвара – дружина сотника Семена Мотори. Сотня Семена Мотори брала активну участь у повстанні під проводом гетьмана Якова Острянина. Безпосередньо Варвара відзначилась тим, що відважно захищала повстанський табір біля Жовнина на р. Сулі [3, с. 7]. Жінці було доручено розстрілювати особливо важливих персон. Проте, її спіткала така ж сама доля як і більшість жінок-воїнів: загибель від розриву порохових ядер.

Не менш героїчно проявила себе на полі бою безіменна сестра козака Супруна, яка воювала із загарбниками на татарському прикордонні:

«Гей, а не втіла а рідна сестра
Супрунові листи получить,
Як почала своїм добрим конем,
Як огнем, летіти...» [6].

Про присутність жінки у войовничому середовищі Нижньої Наддніпряни ми дізнаємося не лише з історичних пісень й переказів, але й з різноманітних письмових джерел, у тому числі і з козацьких літописів. Яскравим прикладом може слугувати праця Самійла Величка, в якій подається опис бою козацького підрозділу під м. Заслав'єм, де брала участь, сестра полковника Донця, Солоха та її «товаришки» [1, с. 79; 4, с. 5]. Також автор відзначає мужність та героїзм тещі Тимоша Хмельницького – Катерини Лупул, яка внаслідок його передчасної смерті, вміло керувала обороною міста Сучави.

За свідченням письмових джерел, доволі звичайним явищем була військова активність жінок шляхетного стану в близьких до Степу місцевостях. Так, у 1609 р. волинська княгиня Софія Ружинська, узгодивши свої дії з чоловіком князем Романом Ружинським, разом із шеститисячним добре озброєним і організованим військом здійснила напад на с. Черемошку, безпосередньо, маєток князів Корецьких. Спочатку вони оточили замок і місто, а після вирішального бою взяли їх штурмом. Військо, на чолі якого, стояла княгиня, дощенту пограбувало все майно, а саму Черемошку повністю спалило [2, с. 36–37].

Широкого розголосу серед жителів Волинського воєводства отримав виступ, представниці шляхетного роду, невістки Луцького єпископа Ганни Борзобагатої-Красенської. Жінка взяла у свої руки як справи свого чоловіка, так і ті, що стосувались її тестя та усієї спархії. А коли її чоловік посварився з князем Андрієм Курбським, то польський король Стефан Баторій, став на бік останнього, присудивши йому чималу суму коштів з Красенських. Проте Ганна не погодилась із таким вироком і не хотіла доводити до кінця цю справу мирним шляхом. Тому незважаючи ні на що, вона організувала повстання проти королівського рішення і оголосила про те, що не збирається виконувати умови судового декрету [3, с. 11; 4, с. 6]. У відповідь, С. Баторій наказав силою примусити родину Красенських виконати судові рішення. Але й після цієї погрози войовнича жінка не стала здаватися, а навпаки заявила, що будь-якою ціною буде боронити власний маєток і гроші від загарбників. Вона

разом зі своїм чоловіком мужньо відбивали наступи польського війська проти їх родини, стріляючи у повітових людей з гармат, рушниць та гаківниць.

Отже, часто суворі умови життя дніпровських порогів змушували жінок виходити за рамки традиційного трикутника «чоловік-дім-родина» та переймати на себе чоловічу роль мужнього та відважного воїна, який має захищати свою родину та домівку від нападників. Крім цього українки, які представляли різні соціальні верстви, також брали участь у військових діях. Яскравими прикладами жінок, які брали активну участь у військовому житті другої половини XVI – першої половини XVII ст. є отаманша Настя, козачка Варвара, сестра полковника Донця – Солоха, Софія Ружинська, Ганна Борзобагата-Красенська. Згадані войовниці довели, що воєнна повсякденність жінок не обмежувалася лише доглядом за домашнім господарством, вихованням дітей та очікуванням чоловіка з походу цілим та неушкодженим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. М. Роль жінки в козацькому вихованні. *Неопалима купина. Народнознавство, історія*. Київ : Генеза, 1993. 144 с.
2. Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1993. 256 с.
3. Кривоший О. П. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву. *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: зб. наук. праць* / за заг. ред. В. В. Карпова. Київ, 2011. С. 76.
4. Кукса В. В. Коломієць Т. В. Роль та значення жінки в козацькій державі. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/34_3.pdf
5. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI–XVII ст. Додаток до актового матеріалу. Полтава, 1920. 92с. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/mirza-avakyancz-n-ukraiinska-zhinka>
6. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с.
7. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 3. Київ: Наук. думка, 1993. 342 с.

Меліхов Олександр

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Релігія та церква завжди відігравали вагомий роль в політичній та культурній сферах. Особливо слід відзначити римо-католицизм, як уособлення позицій Ватикану та римських пап, який активно поширював та іноді агресивно нав'язував свої погляди. Якщо у попередні віки церква була вагомим джерелом влади, то у XIX ст. її політизація посилюється. Фактично влада держав ставить

церкву собі на службу, релігія перетворюється на інструмент нав'язування політичних переконань.

Історіографія даного питання складається з ряду досліджень, серед яких: третій том видання «Історія церкви та релігійної думки в Україні», авторами якого є О. Крижанівський та С. Плохій [4]. У роботі, на широкій документальній основі, проаналізовано соціально-економічне становище краю, зосереджена увага на основних змінах у церковному землеволодінні. Надзвичайно цікавими для вивчення є праця Г. Д. Казмирчука і Т. М. Соловйової [3], у якій описується церковний маєток – фільварок. Варто звернути увагу на монографію І. Т. Лісевича [2], у якій досліджено життя польського населення в умовах самодержавницького гніту. Зазначимо, що попри велику кількість написаних робіт з даної теми, залишаються питання, які потребують подальшого уточнення та дослідження.

Метою даної статті є аналіз становища римо-католицької церкви на Правобережній Україні в умовах Російської імперії.

Після включення Правобережної України до складу Російської держави, церква одразу потрапила під серйозний контроль влади. Завдяки цьому церква отримала певну вигоду. Ліквідація митних кордонів привела до полегшення церковної торгівлі.

Великим мінусом залишалося те, що уряд Росії вбачав у церкві слухняного виконавця його наказів. Дещо зменшується фонд церковних земель, які держава відбирає у непокірних парафіян. Землі, які влада забирала, здавалися в державну оренду. Їх винаймали заможні люди або євреї-орендарі. Поступово католицька церква починає зазнавати певних утисків, як економічних так і правових. Зокрема, поширення набув закон про заборону шляхті передачі майна церкві. Також з 5 квітня 1800 р. архієрейським домам і монастирям було заборонено клопотати про зміну своїх ланів на кращі. У деяких питаннях інтереси католиків були все таки збережені царським урядом, зокрема, не заборонялося будувати нові костели.

Відомо, що правління Олександра I католицька церква та її представники зберігали за собою певні права. Зокрема Луцько-Житомирському католицькому єпископу Каспару Цецішевському повернули великий маєток у Фастові [4, с. 111–112]. Багато католиків займали важливі посади, чого не можна сказати про православних. Православні мали на цих землях кількісну перевагу, що відображалось і в кількості храмів: приблизно 1580 православних церков на 154 уніатських. Тут варто відзначити, що попри велику кількість, православні храми були переважно дерев'яними та вбогими, а католицькі костели були мармуровими та розкішними [1, с. 238].

У першій чверті XIX ст. розростається мережа латинських католицьких церков та монастирів. Лише у Кам'янецькій єпархії було збудовано 22 нових католицьких монастирів і костьолів. Створювалися і нові католицькі духовні училища. Станом на 1821 р. їх було 34, у них навчалось 940 учнів [5, с. 98].

Католицька церква зміцнює свої позиції завдяки Олександру I, який видав указ 13 листопада 1801 р. про створення Римо-католицької колегії, яка отримала права керувати всіма справами католицької церкви у Росії. Її головою

став митрополит Сестшенцевич, який був заклятим ворогом уніатів, і перевів у латинський обряд 200 тис. уніатів [5, с. 98]. С. Томашівський акцентував увагу на тому, що якби католицька церква втратила свій політично-національний характер, то змогла б здобути собі хорошу репутацію і серед православного люду, взяти в руки свою перервану роль і успішно її продовжувати [6, с. 18].

Прихильна політика Олександра I дозволила полякам опанувати освітні засобами на Правобережжі. Було відновлено Віленський університет, який став осередком польської освіти. Одним з важливих осередків польської культури на Україні став Кремінецький ліцей на Волині. При монастирях, під наглядом духовенства, створювалися польські школи. Головним візитатором шкільництва став Фадей Чацький [1, с. 239].

З кінця 1820-х рр. політика щодо греко-католиків зазнала змін. Указом від 22 квітня 1828 р. було засновано греко-уніатську духовну колегію, яку очолив митрополит Іосафат Булгак. Для облаштування резиденції митрополита у місті Санкт-Петербург та утримання членів колегії влада виділила 150 тис. карбованців. Такі дії означали, що влада офіційно визнає авторитет цієї організації, але намагається її контролювати [7, с. 457–459].

Таким чином, попри прагнення Російського самодержавства зменшити польські впливи на Правобережній Україні, римо-католицька церква залишалася впливовою структурою до Листопадового повстання 1830–1831 рр. Такий стан речей пояснювався як прихильною політикою Олександра I до римо-католицької церкви, так і побоюваннями російської влади викликати протести з боку поляків у регіоні, який не так давно став частиною імперії. Прагненням до умиротворення та здобуття лояльності з боку поляків пояснювалось і збереження контролю над освітою та керівними посадами в регіоні, що фактично означало їхнє панівне становище. Тому аналізуючи політичну та релігійну ситуацію початку XIX ст. ми з упевненістю можемо сказати, що римо-католицька церква змогла втримати за собою провідні позиції у духовній сфері та освіті завдяки прихильності царського уряду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. 3. Нью-Йорк. 1957. 390 с.
2. Лісевич І. Т. Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ, 1997. 240 с.
3. Казмирчук Г. Д., Соловійова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX ст. Київ, 1998. 174 с.
4. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. : навч. посібник для студ. вищих навч.закладів. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. Київ : Либідь, 1994. 334с.
5. Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 94–109.
6. Томашівський С. Церковний бік української справи. Відень: 3 друк. Адольфа Гольцгавзена, 1916. 20 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е (1825–1881): В 55 т. Т. 3 (1828). 1642 с.

Гуньо Дмитро
студент IV курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: д-р іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

КРИМСЬКА (СХІДНА) ВІЙНА (1853–1856) ТА УКРАЇНСЬКІ ТЕРИТОРІЇ: ЕКОНОМІЧНІ, СУСПІЛЬНІ ТА ЛЮДСЬКІ АСПЕКТИ

Кримська війна 1853–1856 рр. вважається найбільш масштабною з усіх російсько-турецьких війн. Історичні події висвітлені в значній кількості наукових праць і розвідок як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, але серед сучасних дослідників не зникає інтерес до її вивчення. На жаль, у роботах істориків недостатньо висвітлені питання участі у війні українців та її впливу на життєвий рівень населення українських губерній. Поза увагою залишилися і обсяги людських втрат українців під час війни. На той час Україна ще не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки Гетьманщина втратила свою автономію ще у 1764 р. Українці в якості підданих Російської імперії, брали активну участь у Кримській війні, а бойові дії в її ході були найбільшими на українських землях у ХІХ ст. Тому вивчення цих факторів і дасть змогу простежити участь українців у ході Кримської (Східної) війни та допоможе визначити, як вона відобразилась на соціальних, економічних та політичних аспектах життя в цілому в імперії, та, зокрема в українських губерніях.

Щодо історіографії, то дану проблему розглядали такі дослідники: В. Молчанов [2], П. Ляшук [1], В. Ореховський [3], Р. Пилявець [4] та ін.

Мета статті полягає у дослідженні українських територій та її економічних, суспільних та людських аспектів у ході Кримської (Східної) війни (1853–1856).

Найбільші та найтрагічніші бойові дії Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. відбулися у межах сучасної України. Як зазначає в своєму дослідженні П. Ляшук, перший удар англо-французькі війська завдали саме по містах сучасної України – 10 квітня 1854 р. союзницький флот у складі 28 суден атакував з моря Одесу. У гавані було спалено 9 торговельних суден. Місто зазнало людських та матеріальних втрат. Цивільне населення активно долучилось до захисту міста, не лишилися осторонь оборони й студенти Рішел'євського ліцею [1].

Азовське море також стало об'єктом зацікавлень французів та британців. Захоплення у травні 1855 р. Керчі, призвело до війна поширення дій на азовське узбережжя. Бердянськ, Маріуполь, Генічеськ, Арабат та інші містечка й села потерпали від регулярних обстрілів. 21 липня 1855 р. Бердянськ обстріляли з 8 пароплавів противника, що призвело до значних руйнувань. П. Ляшук наводить такі цифри: «... в Бердянську згоріли 216 будинків, 3 вітряні млини, великі запаси харчів. Після щільного бомбардування 17 жовтня капітулювала фортеця Кінбурн. Руйнувань зазнали й інші населенні пункти на українській території» [1]. Однак, цими територіями обмежились апетити об'єднаних військ Туреччини, Франції та Великої Британії. Вони так і не наважилися на висадку

своїх військ на південноукраїнських землях, вирішивши обмежитись лише Кримським півостровом, та застосуванням сухопутних військ на його території.

Кримська війна виявила значні проблеми імперії практично у всіх сферах життєдіяльності. Стосувалось це і армії, а також її постачання. Російське самодержавство і військове командування переклало весь тягар забезпечення на мешканців українських губерній. Однак не варто відкидати й традиційного для війни патріотичного заповзяття, яке породжує зразки жертвності та прагнення докласти зусиль для здобуття перемоги. Зразки такої жертвності демонстрували дворяни Київської, Волинської, Подільської губерній, добровільно надавши волів для пересування гармат. Щодо офіційних розпоряджень, то наприклад: «поміщиків Подільської губернії зобов'язали поставити 150 тис. чвертей борошна, жита чи пшениці, 100 тис. чвертей вівса чи ячменю, в рахунок до казенних податків» [5, с. 81].

Для українських теренів війна стала важким тягарем, особливо для селян, яким необхідно було перевозити тисячі солдат, різні, необхідні армії вантажі, а потім ще й тисячі поранених та хворих військових і жителів міст і сіл Півдня України, які мали доглядати за ними. Для вивезення з Криму в південноукраїнські міста і села поранених військових створювалися спеціальні «транспортні потяги», які формувалися більш як із 100 возів. Для перевезення поранених, українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали поранених солдат по хатах. Як зазначає в своєму дослідженні В. Молчанов: «на Херсонщині та Миколаївщині у кожному селянському помешканні знаходилося від 10 до 30 солдат. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську, Маріуполі, Генічеську та інших містах Південної України розташовувалися шпиталі і лазарети, які були переповнені пораненими і хворими. У Миколаєві, приміром, розмістили 7000 ополченців у приміщеннях канатного заводу. У Катеринославі перебували в госпіталях десятки тисяч поранених росіян, а також вояки експедиційного корпусу. У місті був один військовий госпіталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни поранені перебували в приміщенні Дворянського зібрання та інших державних і приватних будинках. У Катеринославській губернії були відкриті госпіталі та лазарети в Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах» [2, с. 254].

Гаряча фаза війни супроводжується втратами, значною кількістю поранених, така ситуація призвела до гострого дефіциту військових лікарів. Використання цивільних фахівців стало звичною практикою під час цієї війни. Лікарі й фельдшери з Катеринославської, Чернігівської, Полтавської й Харківської губерній допомагали ставити на ноги постраждалих. Набуває розвитку інститут медсестринства, сестрами милосердя у російській армії були й українські жінки.

Під час Кримської війни на театр бойових дій Хрестовоздвиженська община (сучасна Миколаївщина) відправила 120 сестер, серед яких переважно були представниці вищих верств та інтелігенції. 17 з них загинуло при виконанні свого обов'язку, 4 отримали поранення [3]. Першими сестрами милосердя, що рятували поранених, були дружини та сестри захисників Севастополя: Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, Дар'я

Ткач, Олена Кучер, Марія Петренко, Катерина і Васса Крижанівські та ін. Вони надавали першу посильну допомогу пораненим солдатам [1].

Під час оборони Севастополя всіляку допомогу містянам та учасникам оборони надавали мешканці українських губерній. У кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волині пожертвувало на це 113 тис. руб. Ще більше зібрали коштів мешканці Таврії, Херсонщини, Київщини, Миколаївщини, Харківщини. Особисті добровільні внески на військові потреби робили тисячі жителів України [2, с. 254].

Як зауважує П. Ляшук, крім того мешканців півдня України зобов'язали утримувати російські війська. На виконання цього обов'язку селяни систематично отримували наряди на побудову мостів, доріг, гребель. Населення українського Півдня у час війни було позбавлення можливості займатися польовими роботами, що призвело до розорення господарств [1].

Для забезпечення царської армії був задіяний увесь військово-економічний потенціал українських губерній. Київський завод «Арсенал» виготовляв третину гармат для російської армії. На Луганському казенному ливарному заводі продукувались ядра для Чорноморського флоту. Молчанов В. наводить такі цифри у своєму дослідженні: «З початком облоги Севастополя завод перейшов на цілодобовий режим роботи, виготовивши за 2 роки майже 400 тис. пудів боєприпасів, збільшивши виробництво у 8 разів порівняно з довоєнним рівнем. Порох виробляв Шосткинський завод, на якому використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини. За роки війни виробництво пороху зросло у 6 разів, що становило 43 % продукції порохових заводів Росії» [2, с. 253].

Варто зауважити, що після висадки експедиційних військ в Євпаторії та їхніх перших перемог, Микола I висловив побоювання, що союзники можуть прорвати оборону та захопити українські землі російської корони. Тому в серпні 1854 р. російський імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Такий наказ розширював географію ведення бойових дій на території України.

Таким чином, під час бойових дій, населення українських губерній брало дуже активну участь. Ця війна негативно вплинула на життєвий рівень мешканців підросійських губерній України. Разом із скороченням споживання та погіршенням добробуту, відбулося і уповільнення народжуваності. Лише під час оборони Севастополя і лише у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Від регулярних обстрілів значних втрат зазнали Одеса, Бердянськ, Маріуполь, Генічеськ, Арабат та інші містечка й села. Разом із тим, представники різних соціальних верств населення продемонстрували найкращі риси, докладаючи зусиль до підтримки боєздатності армії, флоту, долучаючись до оборонних операцій та надання медичної допомоги пораненим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ляшук П. Кримська війна по-українськи. URL : <http://ukrlife.org/main/uacrim/1853ua.htm>.
2. Молчанов В. Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні 1853–1856 рр.? *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наук. думка, 2015. С. 253–258.
3. Ореховський В. О. Діяльність сестер милосердя Хрестовоздвиженської общини під час Кримської війни (1853–1856 рр.). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153775453.pdf>.
4. Пилявець Р. Севастополь – місто української слави? Російські історичні міфи та український чинник Східної (Кримської) війни (1853–1856 рр.). URL : [https://old.uinp.gov.ua/publication/rostislav-pilyavets-sevastopol-misto-ukrainskoi-slavi-rosiiski-istorichni-mifi-ta-ukrainski-chynnyk-skhidnoi-\(krymskoi\)-viyny\(1853-1856 r-r.\)](https://old.uinp.gov.ua/publication/rostislav-pilyavets-sevastopol-misto-ukrainskoi-slavi-rosiiski-istorichni-mifi-ta-ukrainski-chynnyk-skhidnoi-(krymskoi)-viyny(1853-1856-r-r.)).
5. Скрипник А. Ю. Участь населення правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.). *Наш Крим*. 2016. Вип. 2. С. 76–82.

Завадська Мирослава

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Жуковський О. І.**)

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КУПЕЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.

На сучасному етапі розбудови незалежної Української держави однією із доволі яскравих сторінок нашої історії виступає соціально-економічна історія, яка в першу чергу пов'язана з участю у цих процесах такої верстви, як купецтво. ХІХ ст. характеризується активним процесом формування торгово-промислових прошарків, основу яких і становили купці, які безпосередньо впливали на рівень розвитку торговельно-економічних відносин. На тлі економічного життя країни важливого питання заслуговує саме точне визначення таких понять, як «купець» і взагалі його становлення як стану.

Ця тема характеризується недостатньою кількістю джерел, наукових праць та є малодослідженою. Вагомий внесок у розвиток історичних досліджень, які стосуються нашої проблеми зробили відомі вчені І. О. Гуржій та О. І. Гуржій [3]. Зокрема, в їх працях міститься значний пласт матеріалів, в яких охарактеризовано особливості вітчизняної торгівлі та промисловості ХІХ ст. В останні роки цій темі почали приділяти більшої уваги. Досить ґрунтовний матеріал містять і у працях О. М. Доніка, Л. В. Баличевої, Ю. А. Белікова [1; 2; 4; 5]. Кожен з цих авторів намагався проаналізувати джерела, відобразити роль купецтва в економічному й громадському житті.

Метою даної статті є спроба всебічно і комплексно дослідити історію формування стану купецтва в ХІХ ст., проаналізувати соціально-правовий статус цієї верстви.

Купецтво на початку свого відокремлення як стану визначалось як одна із професійно-соціальних верств, яка не мала своєї чіткої організації, воно не мало права участі в економічному та політичному житті країни, підпорядковуючись при цьому іншим верствами населення. Процес формування купецької верстви під владою Російської імперії відбувався у кілька етапів: основним можна вважати саме правління Петра I, за якого існувало 2 гільдії: 1-ша включала в себе банкірів, торговців, ювелірів, лікарів, 2-га – дрібних торговців та ремісників. Цей статус абсолютно залежав від майнового стану купця. У подальшому відбулося розширення цього стану: до першої гільдії були записані ті купці, які мали понад 10 тис. крб., до другої – від 1 до 10 тис., до третьої – від 500 до 1000 крб. За Маніфестом 1807 р. «Про дарування купецтву вигод, відзнак, переваг та нових способів до розповсюдження й посилення торговельних відносин», було внесено певні корективи щодо рахунку розміру гільдійського капіталу. Фактично можна сказати що до середини XIX ст. було розмежовано стан купецтва [1, с. 42].

За цим Маніфестом значні переваги передбачалися для власне російського купецтва в зовнішній торгівлі і також у містах України, а сама те, що було надано нові пільги і можливості для збільшення профільних підприємств. Можна виокремити те, що купцям дозволялося організовуватися в товариства «за інтересами», щоб в подальшому вони мали можливість боротися проти конкурентів. Одночасно відмінялося так зване «імените громадянство», яке було проголошено «Жалуваною грамотою містам» 1785 р. [3, с. 82].

Положення маніфесту 1807 р. були розвинуті в «Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р., яка зменшила повинності, що покладалися на купецтво. Для купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки оптову торгівлю, ввели престижне визначення «першостатейні». До них мали право належати судовласники та банкіри [4, с. 19].

Одними з головних реформаційних заходів стали Положення 1863 і 1865 рр., які цілком ліквідували позаекономічні перешкоди для вступу в цей стан. Станові купецькі права тепер міг одержати будь-який російський підданий (крім представників християнського духовництва), який сплатив усі повинності по попередньому званню [2, с. 156].

Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Відтепер встановлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-га. За цими положеннями відкривати та утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після гільдійського свідоцтва. У становому купецькому свідоцтві вказувалися всі члени родини підприємця. Всі, хто був записаний до цього свідоцтва мали право користуватися всіма привілеями, які надавалися купецькому стану [4, с. 20].

Нововведенням стало те, що скасували одну з трьох гільдій. Торговельні свідоцтва поділили на три категорії, відповідно формам купівлі-продажу:

оптова, роздрібна, дрібна. Плата за вступ до 1-ї та 2-ї гільдії в першій половині 1860-х рр. помітно зменшилася [3, с. 99].

У пореформену добу десятки представників купецьких родин отримали престижні звання спадкових почесних громадян. Кожен з купців мріяв отримати спадкове дворянство, яке було дозволене лише кільком купцям за особливі заслуги перед державою і тільки за повелінням імператора – таке явище було доволі рідкісним. Отримання такого звання пов'язувалося у першу чергу з добродійністю. Першим в Україні серед купців за грошові пожертвування у березні 1870 р. отримав таке звання Артем Терещенко [5, с. 103].

Значні зміни відбулися після прийняття «Положення про державний промисловий податок» 8 червня 1898 р., за яким податки мало виплачувати підприємство, а не підприємець, як раніше. Податки бралися з кожного підприємства – торговельного, промислового, транспортного, кредитного та інших. Право на заняття надавали промислові свідоцтва, які поділялися в свою чергу на свідоцтва на особливі промислові заняття, промислові підприємства та торговельні [4, с. 21].

Після видання низки законів змінився соціально-правовий статус купецтва, з цього часу припиняється прямий зв'язок між купівлею промислового свідоцтва для підприємницької діяльності й отримання купецьких документів. Внаслідок цього відбулося різке зменшення чисельності купців. Фактично тут залишилися тільки ті, хто протягом багатьох років носив це звання, або ж ті, хто зуміли протистояти утискам тогочасної влади [5, с. 100].

Отже, на початку XIX ст. відбулося розширення привілеїв та прав купецтва. Їх соціальний статус визначався особливим соціальним устроєм, який свідчив про те, що межі між купецтвом, міщанством та селянством постійно стиралися. Однак в пореформений період представники купецького стану втрачають свою ідентичність. Розмежування відбувалося лише за майновим принципом, хоч і фактично вважалося, що купці наділені привілеями, однак ці права не були довічними, та не передавалися у спадщину. Купцем міг стати будь-хто, незважаючи на етнічну приналежність, аби для цього вистачило коштів. Існувало розмежування за гільдіями. Спочатку виокремлювалося 3 гільдії, пізніше остання була скасована. З кінця XIX ст. ситуація починає змінюватися, оскільки приналежність до цього стану починає бути обов'язковою для заняття підприємницькою діяльністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баличева Л. В. Політика царського уряду щодо формування та розвитку купецтва України. *Science Rise*. 2015. № 4(1). С. 41–44. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2015_4\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2015_4(1)_9).
2. Беліков Ю. А. Стан та склад харківського купецтва (60-ті роки XIX ст. – 1917 р.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2001. № 526: Історія. Вип. 33. С. 156–165. URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/446>.

3. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. 284 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009295>.

4. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 16–41. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_16.

5. Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. № 8. С. 86–108. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2004_8_86.

Гаєвець Максим

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ В 1860–1870 РР.

Громадівський рух став важливою складовою українського національного відродження другої половини XIX ст. Його учасники заклали фундаментальні основи у формування національної ідеї. Громади стали тією силою, яка завдяки просвітницькій та соціальній діяльності, змогла в доволі складних умовах, створити ідеологічне підґрунтя, без якого не можливе існування жодної нації. Громадівці розробили світоглядні орієнтири, на які мало спиратися тогочасне українське суспільство і які стали важливим досвідом для прийдешніх поколінь. Тому в сучасних умовах дуже важливим є розуміння ролі громадівського руху, усвідомлення його значення у розвитку культурно-наукового життя, адже складові діяльності громадівців, наповнюючись новим змістом стимулювали збереження активності українців в умовах революцій, еміграцій, воєн, тоталітарної системи та боротьби за незалежність.

Історіографія даної теми представлена зокрема працею Л. Іванова та Р. Іванченко [2], в якій описується перебіг суспільно-політичного руху 1860-х рр. В цьому монографічному дослідженні висвітлюється становлення нових форм суспільної боротьби та засад національної ідеології, а також здійснено детальний опис діяльності Петербурзької, Київської, Полтавської, Харківської та Чернігівської громад. Також важливі відомості про український національний рух та функціонування громадівських організацій містяться в дослідженні Я. Грицака «Історії України XIX–XX ст» [1]. Заслужовує на увагу узагальнююча праця з історії України, автором якої є С. Плохій [3], що висвітлює умови в яких перебували громадівці під наступом царизму та їхню боротьбу проти російського самодержавства.

Метою статті є аналіз практичної діяльності та особливостей розвитку громадівського руху в 1860–1870-х рр.

Перша українська громада була створена 1859 р. у Петербурзі, колишніми членами Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченком, П. Кулішем,

В. Білозерським, М. Костомаровим. Ці видатні представники української інтелігенції, ще з 40-х рр. XIX ст. започаткували новий етап національного відродження, який дослідники часто називають народницьким [2, с. 157]. Цього ж року було створено Київську громаду, членами якої стали студенти Київського університету та колишні хлопомани В. Антонович, М. Зібер, М. Драгоманов, П. Чубинський, що наприкінці 1850-х рр. намагалися розвивати національну свідомість і патріотичні почуття простого українського народу. Згодом громади виникають і у Харкові, Чернігові, Одесі, Полтаві та інших українських містах [2, с. 178].

Своїм першочерговим завданням громадівці вважали сприяти поширенню української мови. З цією метою вони створювали недільні школи. Загалом на рубежі 1860-х рр. в українських губерніях існувало більше ста недільних шкіл, для яких громадівці видавали брошури та посібники, зокрема «Українська грамати́ка» П. Куліша, «Українська абетка» М. Гацука та інші [1, с. 125].

Надзвичайно важливим було створення Петербурзькою громадою науково-літературного часопису «Основа» (1861–1862), редактором якого став В. Білозерський. Видання «Основи», стало глибинною суспільною подією, яка сприяла об'єднанню громадівців і мала величезний політичний вплив. Петербурзькі громадівці перетворили її в трибуну боротьби де різні українські літератори відстоювали існування власної нації, історії та культури [2, с. 157].

Надзвичайно продуктивно проявив себе М. Костомаров, завдяки його невтомній праці, на сторінках «Основи» з'явилися важливі полемічні статті «Черты народной южнорусской истории», «Две русские народности», «Суд чехов на собою», та інші, в яких він активно виступав проти денаціоналізації українців. Окрім цього численні історичні та етнографічні статті, в яких висвітлювалося релігійне, економічне та літературне життя етнічних українських земель, публікували В. Антонович, М. Максимович, П. Чубинський, Т. Рильський та інші учасники громадівського руху. Провідною їх думкою було висвітлення та відстоювання власної національної і мовної ідентичності [2, с. 158–159].

Активна діяльність та розгортання громадівського руху занепокоїли царський уряд і спочатку для того, аби контролювати діяльність громадівців була утворена спеціальна урядова комісія. Також до учасників громад застосовувалися репресивні заходи, а у липні 1863 р. був виданий Валуєвський циркуляр, який забороняв діяльність недільних шкіл та видання наукових, релігійних та освітніх праць українською мовою. Такі заходи стали тяжким ударом для громадівського руху, учасники якого змушені були взяти майже десятирічну паузу [4, с. 180].

Тим не менш, відразу із послабленням режиму самодержавства на початку 1870-х рр. діяльність громадівців почала відновлюватися. В. Антонович став ініціатором утворення «Старої громади» у Києві, до якої увійшли М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, М. Старицький та інші представники наукової та творчої інтелігенції. Незабаром громади починають відновлювати

свою діяльність і у інших містах. А у 1873 р. у Києві було засновано «Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства», що активно почало займатися вивченням української історії та фольклору. У 1874 р. представники Старої громади придбали газету «Киевский Телеграф», завдяки чому отримали можливість друкувати свої статті та висвітлювати основні події українського життя [1, с. 130].

Разом з цим протягом 1870-х рр. у таборі громадівців проходили дискусії стосовно форм та методів подальшої діяльності. І згодом у середовищі українофілів спостерігається розкол, більша частина української інтелігенції, у числі якої перебували В. Антонович та П. Житецький, продовжувала віддавати перевагу культурницькому підходу та намагалися знайти компроміс із російським самодержавством. Натомість представники молодих громад, зокрема О. Кониський, Б. Грінченко вважали, що потрібно всіляко протистояти будь-яким політичним та ідеологічним російським впливам [1, с. 131].

1876 р. був виданий Емський указ, що забороняв друк та ввезення україномовної літератури, це стало черговим наступом проти українського руху. Тим не менш М. Драгоманов, С. Пололинський, які внаслідок указу змушені були покинути межі України, разом з М. Павликом, змогли організувати в Швейцарії видання журналу «Громада», в якому пропагували оригінальну концепцію громадівського соціалізму [3, с. 225]. Поміркованість та консервативність старогромадівців все більше відштовхували від них представників молодих громад, які загорілися новими революційними ідеями. Поступово радикально налаштовані члени Молодої громади починають все більше виявляти активність, шляхом розповсюдження революційної літератури та проведенням агітації серед українських робітників.

Таким чином, громадівський рух 1860–1870 рр. проходив у запеклому протиборстві з російським самодержавством, про що свідчить видання Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р., а також інші заходи царизму, що були спрямовані проти українського національного відродження. Проте результати діяльності громадівців навіть в таких складних умовах були дійсно помітними. Своїми численними виданнями публікаціями, дослідженнями в галузі історії культури та етнографії, учасники громад змогли довести, що Україна має глибоке історичне коріння, відстоювали власну ідентичність. Вже з 1870-х рр. відбувається поступова політизація громадівського руху та поширення нових соціалістичних і демократичних поглядів, що було спричинено появою Молодих громад, представники яких, стали формувати нове бачення та виступали борцям за національну ідею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX ст. : навч. посібник. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

2. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ : Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. 349 с.

3. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності; пер. з англ. Р. Клочка. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.

4. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. *Записки НТШ*. 1913. Т. СХУІ. Кн. ІV. 189 с.

Барановський Владислав

студент ІІІ курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМСЬКОЇ РЕФОРМИ 1864 р. ТА РЕФОРМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1870 р. В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

Будь-які державні перетворення, модернізація та введення інновацій потребують раціональних дій. Програшна Кримська війна, криза кріпосництва, яка поглиблювала економічні та соціальні проблеми, засвідчували хитке становище самодержавства. Все це спонукало імперський уряд визнати необхідність змін, якими стали ліберальні реформи. У переддень скасування кріпацтва було запропоновано проект земської реформи, а через рік після ліквідації кріпосництва – проект реформи міського самоврядування. Вони повинні були вирішити низку задач, які стосувалися управління на місцях.

Актуальність обраної теми підтверджується тим, що наразі в Україні триває реалізація адміністративної-територіальної реформи. Важливо дослідити здійснення подібних реформ в українських землях, як досвіду самоврядування та вирішення соціальних питань модерної епохи, однак в імперських умовах.

Метою запропонованої роботи є дослідження особливостей реалізації земської реформи та реформи міського самоврядування в Україні.

Хронологічно першою з-поміж реформ самоврядування була земська. Для розробки відповідного проекту у 1859 р. було створено спеціальну комісію при Міністерстві внутрішніх справ. Відповідно до «Положення про земські установи» (1 січня 1864 р.) створювалися виборні органи, які іменувалися земствами. Що являли собою земства? Це були губернські та повітові збори/управи або ж розпорядчі органи, за якими закріплювались певні виконавчі функції. Загалом протягом 1865–1870 рр. в Україні органи земського самоврядування було запроваджено в 6 губерніях, серед яких: Харківська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська. Натомість на Правобережжі відповідні органи планувалось запровадити у Київській, Подільській, Волинській губерніях. Однак, у зв'язку із тим, що на території Правобережної України переважала польська шляхта, частина якої

брала безпосередню участь у Січневому польському повстанні 1863–1864 рр., реалізація реформи в регіоні була призупинена. Земські установи на Правобережжі запровадили значно пізніше. Лише з квітня 1911 р., завдяки П. Столипіну, Положення від 1 січня 1864 р. вступило в силу [4].

Характеризуючи основні моменти земської реформи, варто сказати, що відповідно до Положення земськими установами визначалися повітове земське зібрання та повітова земська управа. В свою чергу повітове земське зібрання складалося з гласних, які обиралися повітовими землевласниками, міськими та сільськими громадами. Важливим є той факт, що право голосу мали особи, що володіли певною площею землі, а також особи, що володіли нерухомим майном, загальна вартість якого була еквівалентною 15 тис. карбованців. Відповідно до вище зазначеного документу у міських виборчих зібраннях мали право брати участь особи, які мали купецьке свідоцтво, власники фабрик або інших торгових підприємств, особи, які володіли в міській землі нерухомістю, яка була оцінена для збирання податку в міських поселеннях, що мали більше 10 тисяч жителів. Головуючим у повітовому земському зібранні призначався повітовий предводитель дворянства.

Склад повітової земської управи утворювали голова і два члени, які обиралися терміном на 3 роки. Якщо розмежувати губернські земські установи, то можна виокремити губернське земське зібрання та губернську земську управу. В першому випадку зібрання складалося з гласних, що обиралися повітовими земськими зібраннями на три роки. Натомість губернська земська управа складалася з голови і шести членів, що обиралися на три роки з кола осіб губернського земського зібрання. Як ми бачимо земства були всестановими органами місцевого самоврядування в повітах та губерніях. Важливість створення земств підкреслює широке коло їх діяльності. Земства опікувалися: будівництвом шляхів, організацією поштової служби, утриманням початкових та середніх шкіл, реорганізацією охорони здоров'я. Їх характерною ознакою була відсутність політичних повноважень [3, с. 258–259].

Міська реформа 1870 р. вважається однією з найважливіших у переліку тогочасних ліберальних перетворень у Російській імперії. Її проектування почалося 1862 р. Реформа міського самоврядування мала на меті замінити існуючі органи міського управління безстановими. Відповідно до цього необхідно було створювати орган, наділений розпорядчими функціями – міську думу, а також міську управу, яка була своєрідним органом виконавчої влади на місцях. Головним же недоліком реформи став її виборчий закон [2]. Його вповні можна вважати недемократичним, тому що він позбавляв участі у виборах багатьох жителів міст. Відповідно до міського положення 1870 р., у відповідних виборах до новостворених органів мали право брати участь тільки платники податків старші 25 років, власники певного нерухомого майна та купецьких, а також промислових свідоцтв [5]. Окрім вище зазначених фактів, виборець мав бути російським підданим. Члени відповідної міської думи

обиралися загальним строком на 4 роки та іменувалися гласними. Було також запроваджено посаду міського голови. Зовнішній контроль за діяльністю думи та міського голови здійснював губернатор, який мав право накласти вето на будь-яке її рішення. Реформа міського самоврядування сприяла розвитку міст, розвитку місцевої торгівлі та промисловості, системи охорони здоров'я та народної освіти [2].

Характерною рисою реалізації міської реформи на Правобережжі стала її поетапність. У Київській губернії вона запроваджувалась до 1878 р., Подільській до 1882 р. і, нарешті, Волинській до 1883 р. Причина такого запізнення обумовлена національним складом населення. Інший фактор – наявність у містах Правобережної України традицій магдебурзького права [1, с. 198]. Варто наголосити на тому, що вимоги закону не завжди відповідали практиці міських дум та управ. Так, наприклад закон передбачав проводити засідання двічі на рік, натомість у Києві засідали 26 разів, у Катеринославі – 57 разів [1, с. 200]. Не обходилося й без конфліктів у взаємовідносинах між адміністрацією та міськими думами. Найбільше зіткнень було на Правобережжі. Переважно конфлікти мали певне національне підґрунтя, тому що на керівні посади обирали здебільшого поляків, а губернатор їх не схвалював. Окрім кадрових непорозумінь були також питання, які стосувалися користування землею. В умовах реалізації реформ, за поліцією закріпили чітке коло функцій. Відтепер поліція переходила на місцеве утримання. В цілому, реформа мала позитивний характер. По-перше, підкреслювалася важливість міст, як адміністративно-територіальних одиниць, по-друге, ці міста отримали відносну самостійність [1, с. 200–201].

Таким чином, земська реформа та реформа міського самоврядування відігравали одну з ключових ролей в контексті здійснення ліберальних реформ у Російській імперії. Їх запровадження стимулювали розвиток міст та покращення якості життя у них. Створення управління на місцях відтепер давало змогу вирішувати ключові проблеми локального значення. Велика увага почала приділятися проблемам місцевого характеру, вирішення яких ставило місто на шлях прогресу в його розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шандра В. С. [Рец. на книгу]. Горбачов В. Міська реформа 1870 року в Україні. *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 197–203. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2013_2_13 (дата звернення 29.03.2021)
2. Лазанська Т. І. Міська реформа 1870. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Miska_reforma_1870 (дата звернення: 30.03.2021)
3. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

4. Чехович В.А. Земська реформа 1864. Енциклопедія історії України: Т. 3 : Е–Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemska_reforma_1864 (дата звернення: 29.03.2021)

5. Шкільнюк Н. Особливості впровадження міської реформи у приватних містах Волинської губернії в другій половині XIX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shkilniuk_Nadiia/Osoblyvosti_vprovadzhennia_miskoi_reformy_u_privatnykh_mistakh_Volynskoi_hubernii.pdf? (дата звернення 29.03.2021)

Колесник Людмила

магістрантка II курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

Українське суспільство переживає важкий трансформаційний період змін, відкидаючи радянські штампи та формуючи власні пріоритети. Звичайно, що наукова сфера не стала винятком, як і переоцінка історичних знань. Глобальні перетворення, зміна методологічних підходів та соціальних пріоритетів до вивчення вітчизняної історії відкрили ширші можливості для переосмислення та розуміння, як історичного процесу у цілому, так і окремих його етапів, періодів та процесів. Власне, це стосується і основних тенденцій соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини в останній чверті XIX ст., що стали прямим наслідком Великих реформ 1860–70-х рр.

Зазначимо, що звільнення від кріпосної залежності селян стало каталізатором для проведення структурно-системних змін у соціально-економічному і політичному житті Наддніпрянщини. Перехід від стабільно-консервативного до динамічно-індустріального суспільства набув стрімких зрушень. Так, з-поміж загальної маси селян, які зберігали традиційний спосіб життя і цінності аграрного суспільства, почали виокремлюватися господарі з підприємницьким хистом.

Погоджуємося із думкою В. Боднара, що ці процеси підкреслили такі складові останнього як «урбанізація, раціоналізація, бюрократизація, демократизація, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивація успіху» [1, с. 204]. Поряд із цим, наддніпрянські селяни тепер були включені в процеси аграрної буржуазної еволюції, що «виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства, розвитку кооперації» [1, с. 204].

Зважаючи на особливості законодавчого регулювання землеволодіння та правові заходи російської влади, ми погоджуємося із висновком Я. Мочернюка,

що «законодавство стало одним із засобів, за допомогою якого російська влада взяла під контроль поземельні процеси в краї, спрямувала їх розвиток у необхідному для держави напрямку» [3, с. 183].

Так, державою було вирішено у поземельних відносинах наступні завдання: формування на землю інституції приватної власності та для гарантування її недоторканості створення нових умов; нормалізації «земельного ринку, оренди, іпотечного кредитування, застави, оцінки земельних угідь, успадкування та умов розпорядження земельною власністю» [3, с. 183].

Скасування кріпацтва сприяло переорієнтації на ринок традиційного господарства. Та до прикладу, у Київській губернії для аграрних відносин останньої чверті XIX ст. були характерними такі риси розвитку: посилення сільськогосподарської складової економіки регіону, домінування цукрового буряку і зернових культур, значна модернізація сільськогосподарського реманенту та техніки, широке використання мінеральних добрив і, звичайно, застосування вільнонайманої праці [3, с. 183].

«Великі реформи» сприяли гуманізації соціальних відносин та «змушували» суспільство бачити і засуджувати свавілля, що ставало нормою життя. Утверджувалися ідеї законності і поваги до особи. З'явилася можливість отримати судовий захист, внаслідок чого посилилася повага до закону. Разом з тим, правова свідомість російського суспільства у цілому ще не повною мірою відповідала діючому законодавству і носила сліди звичаєвого права.

Загострення в останній чверті XIX ст. політичної кризи і бажання консервативних кіл Російської імперії, так би мовити, виправити «помилки» «Великих реформ» призвели до прийняття ряду законодавчих актів, де окремо слід виокремити Положення 1892 р. Слід сказати, що це виборче законодавство скоротило значну кількість виборців (80–90 % виборців і гласних становили представники дворянства). Так, на думку Ю. Нікітіна: «міська реформа суттєво знизила компетенцію громадських управлінь» [4, с. 27].

Тепер право отримали місцеві адміністрації не лише спостерігати за «праведністю» діяльності дум та управ, але й визначати доцільність їхніх дій. У різновид виконавчих інституцій місцевих адміністрацій трансформувалися самоврядні інституції. Незважаючи на зменшення впливу органів міського самоврядування вони все ж залишалися осередками реалізації громадських ініціатив, а також «місцем накопичення досвіду з організації та практичної діяльності самоврядних структур» [4, с. 27].

У Наддніпрянській Україні останньої чверті XIX – початку XX ст. наріжним процесом модернізаційних перетворень була саме урбанізація. «Міська культура» виникала у соціальному просторі міста та умовах інтенсивної комунікації. Зауважимо, що різноманітні типи міст мали власні форми комунікації, соціального розшарування та етнічного складу населення.

Динаміка модернізаційних процесів залежала також від природних передумов, доступу до надрегіональних мереж комунікації, економічної політики уряду, а також активності місцевих еліт, в тому числі підприємців.

Завершення промислового перевороту другої половини XIX ст. та розгортання буржуазних реформ суттєво формувало соціальну структуру суспільства. Поряд з селянством та поміщиками, як традиційними станами феодального суспільства, формуються нові – пролетаріат і буржуазія. На українських землях робітничий клас створювався як складова частина загальноросійського пролетаріату [5, с. 102–103].

Міграційні процеси населення в останній чверті XIX ст. пов'язані зі змінами в суспільстві, характером соціально-економічного розвитку, розподілом і перерозподілом трудових ресурсів між галузями, регіонами й адміністративно-територіальними одиницями, структурою розселення, урбанізацією, соціальною мобільністю тощо [2, с. 126–127].

Вирішальну роль, щодо міграції населення в пореформену добу до міст Наддніпрянщини, в цьому відігравали соціально-економічні фактори, хоча не можна не враховувати військові, політичні, географічні історичні, тощо. Слушне зауваження Т. Водотики, що міграційні процеси останньої чверті XIX ст. зумовлені «регіональними особливостями в масштабах і темпах накопичення капіталу, економічною кон'юнктурою, тиском аграрного перенаселення й наслідками селянської реформи 1861 р.», причому, спрямування міграції в міста та регіони, де модернізація просувалася найуспішніше [2, с. 127].

Таким чином, тенденції соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини в останній чверті XIX ст. вказують на часткове «вирішення проблеми» економічного та політичного банкрутства Російська імперія у ході реформ 1860–1890-х рр. та відновлення її позиції в Європі.

ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар В. Реформа 1861 р. в історіографії. *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 195–204.
2. Водотика Т. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 124–142.
3. Мочернюк Я. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861–1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 256 с.
4. Нікітін Ю. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автореферат дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 30 с.
5. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.

Ліснухін Василь
магістрант I курсу історичного факультету
ЖДУ імені І. Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рафальська Т. Л.**)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПОРЕФОРМНІЙ РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Останнім часом в українській історичній науці значно підвищився інтерес до проблематики пореформеного розвитку країни (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), зокрема соціально-економічної сфери. Це зумовлено як і необхідністю перегляду радянської історіографії, так і потребою засвоєння значного історичного досвіду, відродження певних традицій, які повинні відіграти позитивну роль у розвитку ринкових відносин сьогодні в Україні.

У першій половині ХІХ ст. майже всі українські землі увійшли до складу Російської імперії. За її межами залишилися тільки Галичина, Буковина та Закарпаття. Варто відмітити, що господарство України стало невід'ємною частиною економіки імперії. Сам соціально-економічний розвиток українських земель у складі Росії визначався історичними традиціями, характерними для національної території, загальними тенденціями розвитку капіталізму та його російськими особливостями у досліджуваний період.

Проблема соціально-економічного розвитку українських земель у складі Росії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., стала предметом дослідження таких вчених, як І. Жилєнкова [2], Л. Іванова [3], Р. Іванченко [3], Б. Кругляк [4], Т. Лазанська [5], Б. Лановик [6].

Мета статті: на основі аналізу історичної літератури дослідити та проаналізувати основні тенденції соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Російська імперія на середину ХІХ ст., занадто відстала у політичному та соціально-економічному розвитку від країн Західної Європи. Реформування більшості сфер діяльності було вимушеним кроком, який здійснили урядовці під тиском загальної системної кризи та загрозою революційного вибуху. Крім того, чисельність та корумпованість бюрократичного апарату була катастрофічною [6, с. 302].

Криза централізованої системи управління проявилася під час Кримської війни та значно активізувала народні рухи по всій імперії. Збереження кріпацтва, станової системи, централізованого уряду ставило серйозні перешкоди на шляху розвитку як промисловості та сільського господарства, так і освіти та культури. Новий імператор Олександр II обрав вектор проведення реформ «зверху». Важливими його діями у даному напрямку стало закінчення 19 березня 1856 р. Кримської війни та видання маніфесту про скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р., яке проводилося з максимальним урахування інтересів поміщиків (надання неродючої землі, грошові компенсації) [2, с. 115].

Крім того, до кінця XIX ст. була проведена реформа суду, війська, скасовувалась цензура, засновувалися нові органи місцевого самоврядування. Усі ці нововведення стимулювали розвиток промисловості та сільського господарства.

У цей період на території України значно збільшилося населення, особливо у сільській місцевості. Почалося освоєння незаселених земель, багато селян були змушені вирушати у міста для пошуку роботи. Значно розвивалася цукрова промисловість. У 1890 р. 150 цукроварень України виробляли близько 320 тис. тонн продукції. Виникають і нові галузі промисловості – металургійна і вуглевидобувна. Вже у 1880 р. Донецький вугільний басейн займав перше місце (47 %) у вуглевидобувній промисловості імперії. Крім того, промисловий розвиток Сходу України ще більше посилювався у 1881 р. після відкриття багатих покладів заліза у Кривому Розі [9].

Більш слабкою була хімічна промисловість. В Україні її представляли содові заводи поблизу Слов'янська та Лисичанську. У 1900 р. тут виробляли 60 % соди Російської імперії. На території України знаходились й основні центри видобутку солі (Бахмутський, Ізюмський повіти).

У машинобудівній промисловості України провідну роль відіграло транспортне й сільськогосподарське машинобудування. Найважливішими центрами стали Харків та Луганськ. У 1892 р. німецька фірма «В. Віцнер та К. Гампер» розпочала будівництво машинобудівного заводу у Краматорську, а з 1896 р. підприємство почало випуск обладнання для залізниць та вугільних копалень. Особливе значення для розвитку промисловості та сільського господарства України мало облаштування в 1886–1889 рр. торгового порту у Маріуполі. Ливарно-механічні заводи з'явилися в Дебальцевому, Юзівці, Костянтинівці [5, с. 207].

Слід відзначити, що майже в усіх регіонах була велика кількість й інших підприємств, крім важкої промисловості та машинобудування. Це суконні, фарфорові, фаянсові, кришталеві фабрики, складовні підприємства. Значного поширення набули цегляні й лісопильні заводи, гончарні, вапняні, паперові, ткацькі, сірникові фабрики. Завдяки промислому розвитку швидкими темпами збільшується протяжність залізниць (Балта – Одеса, Курськ – Київ, Харків – Миколаїв). На 1880 р. загальна довжина залізниць становила близько 3,5 тис. миль. Частка України у промисловому виробництві Європейської частини Російської імперії становила 21 % у 1900 р. [1, с. 198].

Швидкий розвиток промислового виробництва дав сильний поштовх процесові урбанізації. У 1914 р. з десяти найбільших міст імперії чотири – Київ, Харків, Катеринослав, Одеса розташовувалися в Україні.

Тваринництво, птахівництво, садівництво, хмелярство, тютюнництво також набуло важливого господарського значення. Крім того, важливе значення у харчовій промисловості мало виробництво горілки, спирту, вина, олії. На початку XX ст. на українських землях працювало 700 великих промислових млинів, близько 10 тис. середніх та 120 тис. малих. Функціонувало більше 1 тис. заводів по виробництву спирту. Виробництво меду було розвинуте на Лівобережній Україні. На 1909 р. на 43 підприємствах цього регіону було

одержано більше 500 тис. відер меду. Виноградниками славилась Таврійська, Херсонська, Катеринославська та Подільська губернії. Майже в кожному українському місті чи навіть містечку працювала пивоварня [7, с. 234].

Хоча, в Російській імперії відбувалися процеси індустріалізації та урбанізації, однак українці у своїй більшості залишилися селянською нацією. У цей період українські людські ресурси стали основою сільськогосподарської колонізації Росії. Суто українським явищем було переважання індивідуального селянського землеволодіння над общинним. Село залишалося центром української етнічної самобутності. Близько 85 % селян в Україні наприкінці XIX ст. були з етнічного погляду українцями, а 90 % усіх українців були селянами. Зміни у політичному і господарському житті Російської імперії зумовили швидке зростання інтелігенції, становище якої було дуже складним та драматичним [3, с. 158].

Таким чином, соціально-економічний розвиток на українських землях Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., відзначався особливостями, що стали відображенням як світових, так і суто російських тенденцій розвитку капіталізму, які перепліталися з історичними традиціями буржуазної держави та феодално-кріпосницькими пережитками. В Україні стрімкого розвитку набула не тільки важка та машинобудівна промисловість, але й різноманітні галузі переробки сільськогосподарської продукції. Значно збільшилася протяжність залізничної мережі та кількість портів, що стимулювало розвиток торгівлі з різноманітними країнами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Й. Нариси з історії України. Формування української модерної нації XIX – XX століття. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
2. Жиленкова І. М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу. *Сторінки вітчизняної соціально-економічної історії*. Вип. XX, 2018. С. 112–141.
3. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ: Міжнар. ін-т лінгвістики і права, 2000. 349 с.
4. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 72–81.
5. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговопромислової статистики XIX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 282 с.
6. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М. Економічна історія України і світу. Київ : Вікар, 2004. 486 с.
7. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Київ : Генеза, 1994. 368 с.
8. Магочій П. Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
9. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.

Семенюк Ангеліна
студентка III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Сичевський А. О.**)

СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

В умовах формування громадянського суспільства в Україні науковці та громадські діячі звертаються до історичних джерел, досліджуючи питання формування і розвитку суспільно-політичних рухів, що відстоювали ідеї демократії, гуманізму, свободи і прав людини, які й сьогодні залишаються актуальними. Серед суспільно-політичних рухів, що пропагували ідеї свободи, демократії, суверенітету нашої країни, провідне місце посідає ліберально-демократичний рух, який зародився в Україні у XIX ст.

Окремі питання становлення і розвитку ліберально-демократичного руху в Україні висвітлено у працях вітчизняних дослідників П. Гай-Нижника [1], Н. Гедікової [2], О. Донченка [3], І. Жиленкової [5], Ю. Махінли [6], М. Томенка, В. Яблонського, Я. Латко та ін.

Метою статті є на основі комплексного аналізу наукової літератури проаналізувати питання становлення ліберально-демократичного руху в Україні у другій половині XIX ст.

Ліберально-демократичний рух – це течія суспільно-політичного, громадського та культурного життя, представники якої проповідували ідеї свободи, демократії, гуманізму, визнавали пріоритетність прав особи, яка є вищою цінністю порівняно з суспільством та державою.

Біля витоків формування ліберально-демократичного руху в Україні стояла українська інтелігенція, письменники, громадські діячі, а саме: Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, І. Срезневський, М. Максимович, О. Духнович, що займалися культурно-просвітницькою діяльністю.

Культурно-просвітницька діяльність ліберально налаштованої інтелігентності призвела до створення у 1846 р. Кирило-Мефодіївського товариства, яке проіснувало не більше п'ятнадцяти місяців. Товариство було засновано з ініціативи М. Костомарова, а активними його членами стали чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак, поет Т. Шевченко, вчителі П. Куліш і Д. Пильчиков, студенти Київського університету М. Білозерський, О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб та поміщик М. Савич.

Товариство ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення про свободу, справедливість, рівність і братерство шляхом здійснення низки реформ:

- 1) ліквідація кріпацтва та зрівняння у правах усіх станів;
- 2) зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо розвитку національної мови й культури;
- 3) поширення освіти в народних масах;

4) об'єднання всіх слов'ян в дусі слов'янофільства у федеративній державі, провідну роль у якій мала відігравати Україна [7, с. 144].

Отже, ліберальні погляди кирило-мефодіївців полягали в пріоритетному ставленні до людини та її інтересів у порівнянні з інтересами держави, вимогах децентралізації держави, захисті прав і свобод українського народу, збереженні та розвитку національної культури.

У другій половині ХІХ ст. в Україні посилюється ліберально-демократичний рух. У цей період ідеї лібералізму, проголошені кирило-мефодіївцями, підтримували представники створених в Україні громад – напівлегальних об'єднань української інтелігенції. Основними напрямками діяльності громад була організація гуртків просвіти, вивчення та популяризація історії, етнографії, фольклору українського народу, видання та розповсюдження літератури.

Визнаним лідером громадівського руху був видатний український історик, археолог, етнограф В. Антонович. У Києві він створив нелегальну «Стару громаду», в яку ввійшли такі відомі діячі української науки та культури, як М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, К. Михальчук, М. Лисенко, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький. Київські громадівці прагнули об'єднати в єдину організацію всі громади на території України з метою посилення свого впливу на українське національне відродження. Спільною для всіх громад була українська національна ідея на демократичному ґрунті.

Як вважає Н. Гедікова, ключовими ліберально-демократичними ідеями для прибічників громадівського руху стали: політичні, громадянські права і свободи, культурно-просвітницька діяльність серед населення і ознайомлення його з європейською культурою, українське національне відродження і територіальна єдність України, її самостійність, створення громадянського суспільства [2, с. 123].

Розвитку цих ліберально-демократичних ідей у даний період часу сприяли ідеї М. Драгоманова, позиція якого полягала у необхідності пов'язати український національний рух з європейськими ліберально-демократичними концепціями [5, с. 9]. Він пропагував створення суспільства, що ґрунтується на принципах об'єднання гармонійно розвинених особистостей, а шляхом досягнення цього стану має бути федеративний устрій, широка децентралізація, самоврядування громад і територій. Власне бачення майбутньої Української держави М. Драгоманов описав у листі до І. Франка: «Принципи сучасної світової цивілізації, що найбільш відповідають прогресу: лібералізм в його найбільш послідовній формі, федералізм – в державних справах, демократизм – в соціальних справах з найбільш твердою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменницьких, наукових» [4, с. 83].

О. Донченко вважає, що лібералізм М. Драгоманова можна визначити як доктрину, відповідно до якої найвищою цінністю є людська індивідуальність та недоторканість особистої сфери [3, с. 4]. Це виражається перш за все у розширенні та зміцненні індивідуальних прав людини.

Згодом ліберальні ідеї М. Драгоманова перейняли інші видатні діячі, зокрема М. Павлик, І. Франко, Б. Кістяковський, М. Подолинський. Зокрема,

Б. Кістяковський відіграв значну роль у розробці теоретичних засад лібералізму. У своїх творчих пошуках він розглядав питання співвідношення соціальних та ліберальних підходів у вирішенні нагальних проблем [6, с. 10].

У середині 90-х років XIX ст. ідеї М. Драгоманова в Україні отримали подальше розповсюдження. У ліберально-демократичному таборі визрівала думка про необхідність об'єднання своєї діяльності, створення єдиної організації. У вересні 1897 р. зусиллями В. Антоновича і О. Кониського у Києві створюється Всеукраїнська організація громад. До складу організації входили земські діячі, промисловці та представники творчої інтелігенції. Однак жодна із громад, що діяли в цей час на території України, не мала чіткої структури та програми, а лише сповідували певні ліберально-демократичні ідеї.

Поширення ліберальних ідей в Україні, як слушно зауважив П. Гай-Нижник, не мало такого розмаху, як це мало місце в країнах Західної Європи XIX ст. Неуспіх поширення ліберальних ідей в Україні зумовлений обмеженням прав та свобод у Російській імперії, придушенням будь-яких проявів національного життя [1, с. 13].

Таким чином, становлення ліберально-демократичного руху в Україні у другій половині XIX ст. стало закономірним явищем того історичного періоду. В його основу було покладено культурно-просвітницькі ідеї передової української інтелігенції першої половини XIX ст. (Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та ін.). Стрімкого розвитку ліберально-демократичні ідеї набули у таємних товариствах (громадах), створених в багатьох містах України на чолі із «Старою громадою». Розвиткові основ ліберально-демократичної думки у даний період часу сприяли ідеї М. Драгоманова, В. Антоновича, Б. Кістяківського, які були орієнтовані на створення громадянського суспільства, відродження і територіальну єдність України, її самостійність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гай-Нижник П. П. Лібералізм як філософська, політична та економічна теорія: нарис історії становлення та розвитку. *Гілея*. 2014. Вип. 88. С. 5–14.
2. Гедікова Н. П. Особливості процесу становлення та орієнтації української ліберальної думки у другій половині XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 4. С. 122–126.
3. Донченко О. І. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині XIX століття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 6. Т. 2. С. 3–6.
4. Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886. Львів : Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1906. 260 с.
5. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2000. 18 с.
6. Махінла Ю. Б. Ліберальна течія в українській суспільній думці та у новітньому державотворчому процесі. *Молодий вчений*. 2018. № 4. С. 8–13.
7. Сорочук Л. Культурно-просвітницькі ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Культурологія. 2012. Вип. 10. С. 142–152.

Ляшенко Олександр
студент III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Друга половина XIX століття – є одним з найцікавіших періодів в розвитку наукових досліджень на території України. Багато хто з видатних діячів української культури зробив значний внесок в науку в той час. Саме одним із таких був Михайло Драгоманов – людина різних наукових інтересів та напрямків, залишив по собі багато наукових праць на різну тематику, які не втрачають своєї актуальності і сьогодні.

Актуальність вивчення даної теми полягає в тому, що всі дослідження, які проводив М. Драгоманов в царині науки, були вивчені, проте не досить детально. Дослідження вимагають подальшої роботи, отримання нових інтерпретацій творів вченого, поглиблення знань про його науковий доробок.

Історіографія даної проблематики є досить значною. Фундаментальними є праці А. Круглашова [3], який написав декілька монографій і видав безліч статей на дану тематику. Крім нього сьогодні дослідженням постаті та наукової спадщини М. Драгоманова займаються В. Ставнюк [5], Л. Терзійська [6], М. Черенков [7] та інші.

Метою дослідження: є дослідження історіографії з даної теми, висвітлення та опрацювання наукової, творчої спадщини вченого, що є великим внеском для українського народу на сьогоднішній день.

Наукова спадщина М. Драгоманова є дуже значною за обсягом. Праці вченого характеризується об'єктивністю та є взірцевими для науковців і сьогодні. Із-під пера дослідника вийшло багато творів на різну наукову тематику, що демонструє багатогранність творчого доробку вченого. Зокрема великої уваги заслуговує літературне надбання письменника. Найвідомішими з їх є: «Святкування роковин Шевченка в руському суспільстві» (1873), «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873–1874) «Війна за пам'яттю про Шевченка» (1882), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894), у цих творах автор висвітлював правду життя того часу. Вчений вибудував свою концепцію літератури, яка базувалася на народності літератури, реалізмові в ній, підкреслювалось те, що герої творів повинні бути справжніми, такими як є, а не людьми з пустими ідеалами [3, с. 81].

Поряд з літературною діяльністю вченого значне місце займають його праці в фольклорного жанру. Своїми дослідженнями в цій царині він почав займатися ще в молоді роки. Першою його фундаментальною працею в цьому напрямку стала стаття «Малоросія в її словесності» (1869), у ній він демонструє взаємини в культурному плані українських земель з іншими слов'янськими державами. Також він видав працю «Малоросійські народні перекази і розповіді» (1876), в якій яскраво і вміло зобразив народні уявлення тих часів. В

еміграції дослідник не полишав своєї роботи та надрукував ще декілька праць на сторінках болгарського збірника «Збірка фольклору, науки та літератури». Однією з найцікавіших з них є стаття «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини» (1889), де вчений висвітлює всі аспекти словесності та її роль у суспільстві [4, с. 3–8].

Досить суттєвим джерелом із наукової спадщини М. Драгоманова є власні його мемуари. Зокрема на велику увагу заслуговують «Австро-Руські спомини» (1867–1877), у цих спогадах він зобразив сторони життя українського суспільства Буковини та Галичини вказавши в якому напрямку слід рухатись і які помилки з недавньої історії не слід допускати в майбутньому. Також спогади про Паризький літературний конгрес 1878 р. відображують євроцентризм письменника і прагнення знайти підтримки для українського народу в Європі [3, с. 85].

Усе життя М. Драгоманов сповідував незмірний інтерес до історії релігії та церкви. Під час перебування за кордоном вчений займався науковими дослідженнями, в результаті друком вийшли праці «З історії церковно-державних відносин у Західній Європі» (1876) та «Боротьба за духовну владу і свободу совісті XVI–XVII століття» (1876), саме в цих розвідках вчений висловлює свою думку, про те що реформація віддала на розтерзання церкву і релігію – державі, що негативно вплинула на духовні інститути і їх єдність. Охоплений бажанням познайомити українських читачів з працями французького богослова Е. Ренана вчений пише брошуру «Про волю віри» (1895), у якій зазначає про те, що кожна людина має право на вільне віросповідання [7, с. 150–151].

У своїх незліченних публікаціях: «Східнонімецька політика та русифікація» (1872), «Новий кельтський і провансальський рух у Франції» (1875), «Євреї та поляки на південному заході» (1875) він наближував читачів до федеративних та демократичних ідей, які сповідував сам. Крім того, М. Драгоманов опублікував кілька памфлетів із соціалістичним змістом українською мовою «Парова машина» (1875), «Як розділити землю і як її слід утримувати» (1877). Проте найефективніше він висловив свої соціалістичні судження в памфлетах «Переднє слово» (1878) та «Громади» (1878). Вчений відкрито говорив про свої державні думки у багатьох статтях, особливо у таких як «За що вони боролись» (1878), «Крах українського сепаратизму» (1882). Дослідник, який покинув розпочату в Києві роботу, переїхав за кордон після Емського указу 1876 р., у Женеві видав «Нові київські пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу» (1883) з великими історичними коментарями про події козаччини [2, с. 358].

У Болгарії М. Драгоманов видав одну з найкращих своїх праць «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), яка різко піддалася критиці з боку московських шовіністів. Ще однією видатною роботою стала «Вільний союз – вільна спілка: досвід політичної та соціальної програми України» (1884), в якій він висвітлив свою концепцію державотворення [6, с. 29].

Творчість дослідника налічує декілька десятків томів і є незмірним джерелом для встановлення великої кількості досить цінних проблем історії

українського народу. Велика частина його наукових праць за останні роки споріднені з минулими проблемами українського народу. Науковець гадав, що з історії необхідно розповісти всі факти, які вплинули на життя країни та її жителів. Тому, з'ясовуючи кілька важливих питань в історії українського народу, він зосередився насамперед на першоджерелах: архівних матеріалах та документах, літописах, мемуарах, єпископській спадщині, монографіях. Високий рівень наукової ерудиції та інтелекту визначають унікальність спадщини М. Драгоманова та його вагомий внесок у розвиток українського та світового мислення. Намагаючись якомога глибше вивчити проблему, вчений використовував максимальну кількість ресурсних матеріалів. Його роботи характеризуються різноманітністю, широтою у застосуванні методологічних принципів та методів дослідження. Цікавими є погляди вченого на збір, вивчення, класифікацію, аналіз та оцінку історичних фактів, які дослідник брав з архівних матеріалів. У цьому контексті заслуговує на похвалу стаття М. Драгоманова «Стан і завдання науки давньої історії» (1874), яку він прочитав як вступну лекцію з історії Стародавнього світу студентам Київського університету. Основна увага приділялася важливості історичного збору та вивчення першоджерел для історичних досліджень, де дослідник повинен отримувати інформацію про певну подію, її місце та час, коли вона відбулася, а також роль та значення для суспільного розвитку. Вивчаючи історію України XVII ст., вчений одним із найцінніших джерел виділяв літопис Самовидця, в своїх дослідженнях він користувався двома його виданнями [8, с. 13].

У своїх дослідженнях М. Драгоманов відводив важливе місце українським джерелам пізніших часів, особливо літописам кінця XVII ст. – Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Матеріали з хроніки Граб'янки часто згадуються у другому томі «Історичних пісень малоросійського народу» (1874). Літопис С. Величка вченим широко використовувався у «Передньому слові» (1878) та в «Громаді» де автор подавав короткий нарис з історії українського народу [1, с. 34].

Вчений розглядав питання перебування України в Російській імперії як «втрачений час», який не дав їй нічого позитивного на національному рівні. На початку своєї роботи автор наголошував на необхідності пізнання минулого України, щоб не повторювати помилок з недавнього періоду її історії. М. Драгоманов відводить козакам важливу роль в історії України з функцією захисту батьківщини від іноземної агресії. Він наголосив, що ліквідація демократичного порядку, який існував в Україні до її приєднання до Росії, була можлива лише завдяки впливу застарілих «порядків Московської держави». М. Драгоманов зазначив, що «в той час, коли Україна приєдналася до Московського царства з свавільним царем, з підневільним правом, без наукового життя – царське свавілля заволоділо українськими свободами» [1, с. 33].

В інших своїх роботах він продемонстрував шляхи негативного впливу Росії на становище України, особливо в одному з розділів монографії «Історична Польща і великоруська демократія» (1881). М. Драгоманов також

звертався до певних питань історії України у багатьох інших працях, зокрема в «Турки внутрішні і зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство та війна за визволення» (1878), «Про українських козаків, татар і турків» (1876), «Погляд на українську історію» (1895) [1, с. 28].

Довгий час наукова спадщина вченого не користувалася популярністю і була під певною забороною. Лише в 1970 р. у Радянській Україні вийшли друком «Літературно-журналістської праці М. Драгоманова», які були однією загальною колекцією, доступною широкому колу читачів. І лише пізніше, у 1991р., були вжиті перші організаційні заходи щодо публікації його праць. Творча спадщина великого мислителя мала значний вплив на українське суспільство у другій половині ХІХ ст. і заслуговує на подальше вивчення і сьогодні [5, с. 47].

Таким чином, науковий доробок вченого є надзвичайно ґрунтовним і займає велике місце в розвитку не лише української науки, але й є величезною складовою в царині світової науки, а також і сьогодні не втрачає своєї актуальності і активно досліджуються і вивчається науковцями. Вчений проробив кропітку і плідну роботу в різних галузях науки. Він залучав у своїх роботах багато різноманітних підходів, вміло використовував факти, а також користувався колосальною кількістю джерел. Але в першу чергу М. Драгоманов подає нам багато цінної інформації щодо сутності та походження національного питання українського народу із засудженням російського панування на теренах України, що і висвітлено в великій кількості його праць. У своїй науковій та публіцистичній роботі вчений багаторазово займався питанням державотворчих процесів на території України, а також і сам створив концепцію побудови держави. Наукова спадщина М. Драгоманова – це величезне надбання для майбутніх поколінь вчених та дослідників України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик. *Пам'ять століть*, 2003. № 5. С. 28–34.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / За ред. М. Наєнка. Київ : «Femina», 1995. 358 с.
3. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. 2-ге вид. Чернівці : «Прут», 2001. 488.
4. Мишанич С. Фольклористична спадщина видатного українського вченого (до 150-ліття від дня народження М. Драгоманова). *Народна творчість і етнографія*, 1991. № 4. С. 3–8.
5. Ставнюк В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*, 1998. № 6. 47с.
6. Терзійська Л. Професор Михайло Драгоманов. *Пам'ять століть*, 2003. № 5. С. 29.
7. Черенков М. Європейська та українська реформація як історія і проект: драгоманівські студії. *Українське релігієзнавство*. 2007. № 43. С. 150–151.
8. Шаров І. 100 видатних імен України. Київ : «Альтернатива», 1999. 496 с.

Тичина Сергій
студент III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І.Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Сичевський А. О.**)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА В УМОВАХ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ РЕФОРМИ 1884 РОКУ

Ідея університету, його призначення, місія як соціального інституту викликали інтерес багатьох науковців. В умовах університетської реформи 1884 р. були вирішенні проблеми автономності, самостійності, навчального процесу, що привернули значну увагу дослідників історії України з питань вищої освіти, для покращення і вдосконалення нинішньої системи вищої освіти.

Вивченням університетських статутів 1804–1884 рр. займалися В. Воробйов, університет як освітній та науковий простір досліджувати Дж. Ньюмен [1], Б. Ридингс [3], К. Ясперс [4], О. Головніна, Г. Щетиніна [6], яка зосереджувала своє дослідження на ролі державної влади у розвитку освіти.

Метою статті є аналіз статуту 1884 року та дослідження рівня автономії Київського університету Святого Володимира, який був встановлений цим статутом.

У березні 1881 р. терористи вбили царя Олександра II. Це істотно відобразилось на загальній внутрішній політиці управління, особливо на ключових питаннях тодішнього «університетського життя».

Державне управління було занепокоєне розповсюдженням революційних думок, які були небезпечними для самодержавства, передусім серед студентів, та визначало, що вищі навчальні заклади – це «гнізда царських вбивць» [6, с. 78].

Терміновість дій уряду щодо врегулювання цього питання набула особливої гостроти у 1880-х рр. 1884 р. позначився контрреформою вищої освіти: статут 1863 р. замінювався новітнім та реакційним. Попередній статут, який стосувався професорів не надходив до вищих навчальних закладів. Уряд особисто не бажав, щоб даний проект публікувався. Немає сумнівів, що огиду до публічності легко пояснити і в уряді більша частина учасників виступили супроти схвалення макету новітнього статуту. Проте це рішення ухвалив Олександр III під час Генеральної Асамблеї Державної Ради. У серпні 1884 р. імператор затвердив вже новий статут для вишів, який розпочинав регулювання всього університетського процесу [7, с. 15].

Статут 1884 р. докорінно змінив соціально-правовий статус університетів.

Прийняті правила негативно впливали на самоврядування та діяльну роботу університетів. Статут цього року різко позбавив вищі навчальні заклади будь-якого прояву самостійної роботи. Відповідно до нового положення керівництво університетом передавалося одразу ж адміністратору шкільного округу та ректору. Навчальний план роботи затверджував адміністратор, що виконував перевірку над виконанням поставленого плану. Було скасоване студентське самоврядування. Процедура прийому була складною,

запроваджено спеціальну форму одягу та заборони студентських організацій. Основна мета цих нововведень – усунути основи студентських заворушень, зосередити увагу студентів на навчанні [8, с. 14].

Статут 1884 р. проголошував «свободу викладання» і «свободу слухання», основним принципом навчального процесу був запозичений спосіб викладання у німецьких університетів, що служив зразком для російських. Впровадження принципу змагальності, коли один і той же предмет викладали різні викладачі, на практиці не досягло своєї мети. Для збільшення кількості викладачів було введено посаду доцента, що значно полегшило доступ до викладання. Крім того, змінилася організація викладання. Навчальні програми, правила складання іспитів подавало міністерство, яке навіть мало затвердити графік викладання. Навчальний курс був розділений на шість місяців. Замість щорічних іспитів з курсу були введені випускні. Проте подальша практика не виправдала цих нововведень [8, с. 42].

Термін, на який обирався ректор університету складав чотири роки, коли ж чотири роки добігали кінця міністерство освіти повинно було переобрати нового ректора. Декани вже призначалися не міністром, а адміністратором навчального округу. Таким чином, були виключені вибори ректора, деканів, професорів. Професорами могли ставати лише ті, хто отримав особисту згоду міністра. Університетська рада втратила усі свої повноваження, які були пов'язаними з навчальними і впорядкованими реформуваннями, науковим розвитком, фінансово-господарською діяльністю. При адекватній роботі залишалося лише питання середньої освіти та наукової роботи [7, с. 188].

З цього моменту міністерство освіти мало велике домінування над роботою університетів. Крім їхньої діяльності, воно охоплювало й підпорядковувало вищі заклади урядовому впливу та контролю. На цей рахунок Г. Щетиніна висловила наступну думку: «На той час наукові зацікавлення вищих навчальних закладів приносилися у жертву задля політичних цілей» [6, с. 75].

У 1884 р. Київський університет святкував 50-річний ювілей, але ректор М. Рененкамф не пустив студентів святкувати ювілей університету – відбулися студентські хвилювання, які стали приводом до закриття університету на півроку. Після відновлення його роботи знову було введено новий Статут 1884 р.

На 1 січня 1884 р. в університеті професорів було 48, 19 доцентів, 8 приват-доцентів, 2 прозекторів, 1 астроном-спостерігач, 3 лектора. Найчисельнішими були юридичний і медичний факультети. Число філологів після запровадження Статуту 1884 р. становило близько 1/9 всіх студентів (1883 р. – 162 студенти). Спочатку більшість студентів були дітьми дворян (88%); у 1884 р. дворяни становили вже лише 50%. У 1884 р. в університеті навчалися 1700 студентів (в основному українці та росіяни). При університеті налічувалося 45 навчально-допоміжних установ: 2 бібліотеки (наукова і студентська), 2 обсерваторії (астрономічна і метеорологічна), ботанічний сад, 4 факультетські клініки, 3 шпитальні та 2 клінічні відділення при міській лікарні, анатомічний театр та 9 лабораторій. Викладачі та студенти університету були організаторами й активними учасниками низки всесвітньовідомих наукових товариств:

дослідників природи, хірургічного, фізико-математичного, хімічного, історичного імені Нестора-літописця [6, с. 192–194].

Наукова діяльність професорів університету проводилася у тісному контакті із зарубіжними науковими центрами та видатними вченими світу. Широко практикувалися закордонні наукові відрядження, публікація праць в іноземних журналах тощо. Однією з форм підтримки культурних зв'язків було обрання видатних учених і діячів культури почесними членами університету. Зокрема, медик М. Петтенкофер, історик Л. фон Ранке, письменник І. Тургенєв, хімік Д. Менделєєв, мікробіолог І. Мечніков та ін. [8, с. 56].

Отже, політика Російської імперії у галузі вищої освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. характеризується посилення адміністративного контролю за студентами університетів. Однак студентський рух залишався головним фактором, що регулював державну політику у галузі вищої освіти того періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ньюмен Дж. Г. Ідея університета. Минск : БГУ, 2006. 208 с
2. Ортега-и-Гассет Х. Миссия университета. Минск : БГУ, 2005. 104 с.
3. Ридингс Б. Университет в руинах. Москва : Издательский дом государственного университета «Высшая школа экономики», 2010. 304 с.
4. Ясперс К. Идея университета. Минск : БГУ, 2006. 159 с
5. Пелікан Я. Ідея Університету. Переосмислення / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2009. 360 с.
6. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. Москва : Наука, 1976. 232 с.
7. Общий устав Императорских российских университетов. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1865. Т. 3. С. 923–990.
8. Левицька Н. М. Законодавча політика царизму в галузі вищої гуманітарної освіти України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Гілея : науковий вісник. 2012. Вип. 56. С. 58–81.

Дзюбак Каріна

студентка ІІІ курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Актуальність дослідження полягає у тому, що друга половина ХІХ ст. була одним з найважливіших періодів у розвитку української музики. Саме на цей час припадає формування музичних шкіл в Україні, поживавлення концертного життя і, нарешті, поява формування класичної української музики завдяки діяльності видатних композиторів.

Вивченням цієї теми займалися багато українських науковців, істориків, журналістів. Так, М. Гордійчук, Т. Булат, С. Грица [1], а також Л. Корній [2] у своїх працях висвітлили процес формування і розвитку української національної композиторської школи, основоположником якої був М. Лисенко. Н. Воронова проаналізувала регіональні особливості розвитку українського музичного мистецтва [3].

Мета статті проаналізувати умови, що вплинули на творчість видатних українських композиторів другої половини XIX ст.

Центрами розвитку музичної культури були переважно міста. Там для аматорських вечорів і домашніх концертів музику часто писали вчителі музики та музиканти-виконавці. Важливим для розвитку професійної музики стало відкриття музичних гуртків при Харківському, Київському, Новоросійському університетах, гімназіях та інших навчальних закладах. Там починали свою діяльність майбутні видатні діячі мистецтва: композитори, актори, драматурги. Крім цього, розвиток музики стимулювався діяльністю українського музично-драматичного театру М. Кропивницького [1, с. 23].

У більш складних умовах розвивалася музична культура на західноукраїнських землях. Новостворені музичні установи і спільноти були переважно німецькими або польськими. Зокрема, у Львові функціонувало Галицьке музичне товариство, створене ще в 1838 р., а у 1854 р. в місті була відкрита консерваторія. Але всі ці установи ігнорували українську музику. Національна музика розвивалася переважно в аматорській формі [3, с.76].

З 1862 р. розпочалася нова ера музичної історії Чернівців. У місті сконцентрувалася велика кількість знавців і любителів музики, які вирішили об'єднатися у «Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині», що стало головною рушійною силою у музичному житті краю. Автором ідеї створення такого загального товариства був К. Векслер, який і став його першим головою [4].

Іншою важливою складовою розвитку музичного мистецтва на українських землях у другій половині XIX ст. була діяльність композиторів. Інтерес до народного життя проявився у творчості С. Гулака-Артемовського – композитора і відомого оперного співака. У кінці 1850-х рр. він почав писати музичні твори і незабаром перейшов до створення першої української опери «Запорожець за Дунаєм». У 1864 р. вона була вперше поставлена на сцені петербурзького Маріїнського театру і мала величезний успіх. Цей твір заклав фундамент класичної української опери [1, с. 49].

Відомим композитором і теоретиком музики був П. Сокальський, який написав понад 40 музичних творів. З них можна виділити фантазії «Вечори на Україні», «На берегах Дунаю». Він багато працював в оперному жанрі, створивши опери «Мазепа» за поемою О. Пушкіна «Полтава», «Богдан Хмельницький». Найбільш вдалою виявилася опера «Облога Дубно», написана в 1878 р. за мотивами повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя [1, с. 88].

Найбільший внесок у розвиток української музики ХІХ ст. пов'язується із творчим доробком М. Лисенка – великого українського композитора, піаніста, диригента і педагога, вченого-музикознавця і активного громадського діяча. Вищу музичну освіту майбутній композитор отримав в Лейпцігській консерваторії по класу фортепіано. У 1874–1876 рр. він навчався у Петербурзькій консерваторії у класі інструментування, яким керував Н. Римський-Корсаков. Найбільш плідним періодом в житті композитора стали 1870–1890-ті рр., коли він опублікував сім випусків народних пісень у супроводі фортепіано [2, с. 262–263].

М. Лисенко проявив себе неперевершеним музичним інтерпретатором творчості Т. Шевченка, створивши великий цикл творів під назвою «Музика до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка», серед яких кантати «Б'ють пороги», «Радуйся, ниво неpolitая», «Заповіт» тощо. Крім цього, М. Лисенко багато зробив для розвитку оперного музичного мистецтва, працюючи в жанрі історико-героїчної народної музичної драми, лірико-побутової, лірико-фантастичної та дитячої опери. Так, на сюжети повістей М. Гоголя, він написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба». Композитор створив перші в Україні опери для дітей «Коза-Дерева», «Пан Коцький», «Зима і весна, або снігова королева» та інші [2, с. 277].

Найвищим досягненням творчості М. Лисенка є опера «Тарас Бульба». Написана в традиціях М. Глінки та пройнята духом народних пісень, вона зіграла важливу роль у розвитку оперного мистецтва на Україні. У 1889 р. композитор написав музику до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». Великою популярністю користувалася оперета «Чорноморці», лібрето до якої створив М. Старицький [2, с. 393].

Інструментальна музика М. Лисенка відрізняється мелодійністю і ліризмом. Він підняв українську фортепіанну музику на вищий щабель професіоналізму. І, таким чином, твори М. Лисенка увійшли до золотого фонду національної культури України [2, с. 462].

На західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст. також спостерігався підйом національної музичної культури. Тут в 1850–1860-х рр. творив композитор М. Вербицький – автор музики до 22 оперет, водевілів, мелодрам, серед яких найбільш видатними були «Сільські пленіпотенти», «Гриць Мазниця», «Верховинці», «Підгір'яни». Також, саме М. Вербицький написав музику до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», перше виконання якого як гімну відбулося 10 березня 1865 р. у Перемишлі як завершальний номер концерту, присвяченому Т. Шевченку.

Широкою популярністю на західноукраїнських землях, зокрема в Північній Буковині, користувалися музичні твори С. Воробкевича. Його пісні впродовж кількох десятиліть були популярні серед народу [5].

Таким чином, у музичній сфері другої половини ХІХ ст. були досягнуті значні успіхи. Вона помітно збагатила культуру народу. А українські композитори, спираючись на народні музичні традиції, заклали основи

української національної музики. В цей же час завдяки творчості М. Лисенка була сформована класична українська музична школа. Найкращі твори тогочасних композиторів впевнено ввійшли до скарбниці музичної культури нашої країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гордійчук М. М. (гол.), Булат Т. П., Грица С. Й. та ін. Історія української музики в 6-ти томах. Том 2. Друга половина XIX ст. Київ: Наукова думка, 1989. 464 с.
2. Корній Л. Історія української музики. Київ-Харків-НьюЙорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. Т. 3. 480 с.
3. Воронова Н. С. Музична культура України XIX століття: типологічні ознаки національної вдачі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 4. С. 73–79. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/86768>
4. Осадчук С. Центр музичного життя Буковини: Музичне товариство або Філармонія у Чернівцях. URL: <https://chas.cv.ua/ukrnet/44067-centr-muzichnogo-zhittya-bukovini-muzichne-tovaristvo-abo-flarmonya-u-chernvcyah.html>
5. Сердюк О. В., Уманець О. В., Слюсаренко Т. О. Українська музична культура: від джерел до сьогодення: монографія Харків : Основа, 2002. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2009/SERDYK_2002.htm

Давиденко Марія

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерьська В. О.**)

КУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ ПОЧАТКУ XX СТ. В ЛАНДШАФТАХ ТА ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ СУЧАСНИХ МІСТ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРА)

Початок XX століття – один з найбільш цікавих періодів в історії, пов'язаний із розвитком модернізму як культурно-мистецького напрямку, який в умовах підросійської України мав свої особливості, що знайшли відображення у регіональній специфіці.

У запропонованій статті здійснено розгляд найбільш характерних тенденцій у розвитку культури, які характеризували період у цілому, та детальніше проаналізовано специфіку розвитку культурних та освітніх закладів Волинської губернії.

Дану тему досліджували ряд дослідників, зокрема: Л. Дещинський, С. Терський, Р. Зінкевич, Я. Денісов [1], Ю. Богуцький, В. Андрущенко, Ж. Безвершук, Л. Новохатько [2], О. Борейко [4], О. Буравський [3].

Метою статті є розгляд збереження у сучасних ландшафтах міст, зокрема Житомира, елементів архітектури та пам'яті про регіональних діячів, які залишили свій слід в історії Житомирщини.

Провідним напрямком європейської і світової культури початку ХХ ст. став модернізм, який об'єднав різні за формальними ознаками, але близькі за суттю течії (символізм, футуризм, імпресіонізм, кубізм, експресіонізм, сюрреалізм). Попри складні обмежувальні умови, які існували в Російській імперії щодо можливостей розвитку й використання українського слова, українська культура розвивалась завдяки яскравій плеяді талановитих літераторів, митців, діяльність яких припадає на досліджуваний період. Прагнення молодих митців залишатись так би мовити у тренді, знайшло відображення у відкритому листі програмного характеру Миколи Вороного, який закликав письменників повернутись до ідеї чистого мистецтва, наблизитись до нових течій і напрямків сучасної європейської літератури, вирватись з рамок вузького просвітництва [1, с. 211].

Другою особливістю європейського впливу на розвиток культури початку ХХ ст. було прагнення мислителів збагатити поетичну мову, арсенал засобів художнього зображення, позбутися узвичаєних образів-формул, творчо трансформувати здобутки модерних європейських течій [2, с. 274].

Звертаючи увагу на розвиток культури Волинської губернії, варто відзначити появу, після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., помітної кількості громадських організацій та товариств. Так, свою діяльність розпочали структури як релігійного, які у своїй діяльності містили і культурні компоненти, так і економічного характеру (позичкові, ощадні, кооперативні об'єднання). Житомирське римо-католицьке благодійне товариство відкривало громадські їдальні, гуртожитки, лікарні, народні читальні, бібліотеки тощо. Християнське католицьке товариство трудящих жінок "Dzwignia", зареєстроване у Житомирі 4 червня 1907 р., працювало у напрямку підвищення інтелектуального і морального рівня членів товариства, поліпшення їх матеріального стану. Діяли також: Волинська «Просвіта», Товариство вчителів [3, с. 102].

За ініціатииви Є. Трепетової і громадськості було прийняте рішення про відкриття літнього санаторію для кволих і хворих дітей незаможних і малозабезпечених сімей на березі річки Тетерів [4, с. 3].

Значна увага приділялась у цей час розвитку професійної освіти. У Житомирі було засновано комерційне училище, метою якого було надання учням загальної й комерційної освіти. Розпочали свою діяльність Бердичівське комерційне училище, Волинська школа фельдшерів [4, с. 7].

В умовах лібералізації, пов'язаних із наслідками революції, на території Волині з'являються польські народні дома, на які покладалось виконання культурно-просвітницьких функцій. Подібні структури з'явилися 1906 р. у Житомирі, а в умовах Першої світової війни, в 1916 р. у Матієві, Рівному, Кременці, Луцьку [5, с. 91].

У ландшафтах сучасних міст Волині, й зокрема Житомира представлені елементи архітектури та забудови початку ХХ ст., рівень її збереження різний, що пояснюється як високим рівнем руйнацій, які місто зазнало під час Другої

світової війни, так і не належним функціонуванням державних програм щодо збереження культурної спадщини. Попри наявність Закону України «Про охорону культурної спадщини», рівень збереження пам'яток залишає бажати кращого.

Деякі споруди перебувають у стані занепаду, деякі взагалі зруйновані. На пішохідній вулиці Михайлівській сконцентровано найбільшу кількість будівель, які залишились з того часу. Так, колишній будинок Готтесмана, в якому на першому поверсі був магазин фототоварів Карла Лейбенгарца, а на другому – приватне восьмикласне Житомирське комерційне училище Ремезової, наразі використовується під продуктовий магазин та офіси політичних партій. Іншим прикладом є будинок губернатора, який розміщувався по вулиці Київській, але в 1950-х рр. його знесли, та побудували на цьому місці кінотеатр «Україна».

Найяскравішим прикладом не дотримання збереження культурного середовища є колишній Архієрейський двір на території якого зараз знаходяться штаб військового округу та військова прокуратура. На історичному подвір'ї розміщувалися центральна садиба, будинкова церква, будівля духовної консисторії, хрестова церква, гостьовий будинок. Саме в гостьовому будинку зупинявся і жив під час перебування в Житомирі в складі Археографічної комісії у 1846 р. Тарас Шевченко. На жаль, багато будинків, які можуть представляти туристичний інтерес, зараз знаходяться у такому стані, який потребує підтримки та реставрації, що пов'язано із значними капіталовкладеннями.

Отже, що початок ХХ ст. відіграв помітну роль у розвитку та формуванні культури, модернізм став провідним напрямком цього розвитку, який в умовах підросійської України мав свої особливості. Поєднання загальноєвропейських тенденцій з національними особливостями давали свої позитивні результати у культурній сфері. Інтелігенція активно впливала на розвиток освіти, створюючи громадські організації, гуртки, школи, училища, центри для допомоги.

Культурна спадщина зберігається і поширюється завдяки діяльності музеїв, університетських центрів, співробітники яких реалізують спільні проекти, спрямовані на збереження культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дещинський Л. Є., Терський С. В., Зінкевич Р. Д., Денісов Я. Я. Історія української та зарубіжної культури: підручник. Львів: «Бескид Біт», 2008. 252 с.
2. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Українська культура в європейському контексті / За ред. Ю. П. Богуцького. Київ : Знання, 2007. 679.
3. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
4. Борейко О. М. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (ХІХ – поч. ХХ ст.). *Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія* / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011 630 с.
5. Архітектурна спадщина Волині : зб. наук. пр. / Нац. ун-т водного господарства та природокористування ; відп. ред. В. А. Гурин. Рівне : ПП ДМ, 2008. 148 с.

Шевцов Богдан
студент IV курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Актуальність даного питання полягає в тому, що процес становлення України, як незалежної держави залежав від багатьох факторів. Серед них варто виділити проблеми політико-правового регулювання національних відносин, адже Україна є державою з поліетнічним складом населення. За результатами перепису населення Російської імперії у 1897 р. на території України проживало до 50 етносів. Такий склад населення приховував у собі різні ризики. Вчені відзначають, що «етнічні відмінності є одним із найважливіших джерел великомасштабного конфлікту всередині держав: вони часто також відіграють провідну роль у війнах між державами». У XIX ст. в українських землях почали запроваджувати адміністративні, правові, соціальні відносини, притаманні іншим частинам імперії. Рівночасно з поступовим становленням імперської системи управління упродовж XIX ст. владу почали цікавити питання, пов'язані із етнічним складом населення. Уже протягом багатьох десятиліть вчені займаються дослідженням особливостей існування національних етносів на території України, в тому числі на Правобережній Україні. Історія проживання національних меншин на території Правобережної України насичена подіями, що мають суперечливе трактування у працях вітчизняних і зарубіжних істориків.

Мета статі полягає в аналізі історичних праць та дослідженні особливостей проживання різних етносів на території Правобережної України.

Щодо історіографії даного питання, то дослідження історії національних меншин в Україні розпочалися ще у 1850–1860-ті рр. У другій половині XIX ст. було видано працю О. Ріттиха, яка вміщує в собі характеристику етнічного складу населення по губерніях [3].

У своїй праці історик С. Громачевський дослідив та охарактеризував вплив обмежувальних законів проти польського дворянства Правобережжя України у другій половині XIX ст. [4].

У період незалежності України дослідження національних меншин загалом та етнічного складу населення окремих регіонів значно активізувалися. Матеріали щодо загальної чисельності окремих етнічних груп та їх кількості в окремих регіонах і містах, зібрані переписом, аналізувалися І. Лісевичем [5]. У працях В. Венгерської досліджено та систематизовано матеріали про етнічний склад населення української частини Російської імперії [2].

Упродовж першої половини XIX ст. відбулося зменшення кількості українського населення у структурі регіону. Якщо наприкінці XVIII ст. частка українського населення тут становила 87,82 %, то у 1878 – 79 %. На рубежі XIX–XX ст. українське населення продовжувало переважати в регіоні. Згідно з

результатами перепису населення 1897 р., українці становили 76,9 % мешканців краю [6].

На період входження Правобережжя України до складу Російської імперії більшість правлячої верхівки краю становили поляки. Панування Речі Посполитої на Правобережжі протягом довгого періоду часу привело до того, що частина українського населення досить тісно поріднилася з польським населенням і почала ідентифікувати себе як польське населення [7].

Дослідження доводять, що впродовж XIX ст. відбулися зміни у чисельному складі польського населення краю. Згідно з переписом населення кінця XIX ст. на Правобережній Україні проживало майже 500 тис. поляків, що становило майже 4 % від загальної кількості мешканців регіону [3].

Підсумовуючи, у губерніях Правобережжя у II половині XIX ст. відсоток польського населення у співвідношенні до інших народів краю зменшилася, що стало закономірним результатом дискримінаційної політики російського самодержавства щодо представників цього етносу.

Наступне місце за чисельністю після українського і польського населення Правобережної України посідали євреї [3]. Аналіз матеріалів говорить про те, що на середину 1830-х рр. близько 30 % усіх євреїв краю мешкало у містах Правобережжя. Однак у другій половині XIX ст. темпи зростання єврейського населення сповільнилися. Якщо у середині XIX ст. на Волині проживало 174 тис. євреїв, то у 1862 р. – 183566.

Аналіз джерел свідчить, що понад 80 % євреїв Правобережжя на середину XIX ст. займалися торгівлею, при тому, що офіційно вони не були купцями. Євреї також досить активно займалися орендаторством, посередництвом між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами, лихварством, шинкарством, ремісництвом. В окремих галузях промисловості Правобережної України представники цього етносу зайняли домінуючі позиції. Незначна частина євреїв Правобережної України, які проживали у селах, займалася сільським господарством на власних землях або ж орендувала земельні наділи у поміщиків.

Враховуючи таку етнічну структуру населення Правобережжя, влада усілякими пільгами та привілеями почала заохочувати переселення на дану територію російського населення, а також німців та чехів. Найбільше заохочувалося переселення росіян із корінних внутрішніх губерній імперії. При цьому, на відміну від тих же німців і чехів, росіяни селилися в містах, поступово витісняючи поляків із адміністративних посад, а українців із самих міст у передмістя. Усе це визначило значні зміни в етнічній структурі населення регіону. Особливо це стосується росіян відсоток яких протягом XIX ст. значно зріс [3]. Цей процес значно активізувався після поразки польської повстань. За соціальним статусом значна кількість росіян краю належала до дворянського стану [9].

Етнічний склад населення Правобережної України значно змінився з початком німецької та чеської колонізації краю. Більшість переселенців обрала місцем проживання Волинь. Напередодні реформ кількість колоністів на Волині досягла 14000 осіб.

Згідно з результатами перепису населення Російської імперії кінця XIX ст. у Волинській губернії відсоток німців від всього населення складав 6 %.

У 1887 р. офіцери Генерального штабу провели детальний аналіз наслідків німецької колонізації Волині, як регіону найбільшої концентрації німецьких колоністів. Він показав, що у губернії німцям належало 7,15 % земельних угідь краю.

Отже, Правобережна Україна у другій половині XIX ст. і надалі залишалася поліетнічним краєм зі значними впливами іноземної шляхти. Більшість населення краю все ж становило українське населення. Значно поступалися їм у кількісному відношенні поляки, євреї, росіяни та представники інших етносів. Завдяки дискримінаційній політиці російського уряду в бік польського населення, кількість останнього в даному регіоні упродовж XIX ст. постійно зменшувалася.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Общий свод по империи результатов разработки данных первой Всероссийской переписи, произведенной 28 января 1897 г. ТТ. 1–2. СПб., 1905.

2. Венгерська В.О. Результати перепису населення Російської імперії як одне із джерел дослідження процесу націотворення. *Збірник наукових праць Харківського Національного педагогічного університету імені Г. Сковороди*. Харків, 2009. С. 79–82.

3. Rittikh A.F. Atlas narodonaseleniya Zapadno-russkogo kraya po ispovedaniyam. SPb., 1863. 48 s.

4. Gromachevskiy S. G. Ogranichitelnyye zakony po zemlevladieniyu v Zapadnom kraye s istoricheskim obzorem ikh, zakonodatelnymi motivami i razyasneniyami. SPb., 1904. 176 s.

5. Lisevich I.T. U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshina na Naddnipyrianskiy Ukrayini v dr. pol. XIX na pochatku XX st.. K., 1993. 87 s.

6. Венгерська В. О. Селяни Правобережної України: регіональні особливості пошуку національної ідентичності. *Український селянин. Збірник наукових праць. Інститут наукових праць НАН*. Черкаси. № 12, 2010. С.78–80.

7. Галушко К. Малоросія: країна, яка не відбулася. Карті. URL : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/10/103284/>

8. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

9. Чернік О. Поляки на Житомирщині: роздуми, обсервації, надії на майбутнє. *Бердичівська земля в контексті історії України : Наук. зб. Т. 19. Житомир, 1999. С. 113–115.*

Лисак Андрій

магістрант I курсу історичного факультету

ЖДУ імені І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рафальська Т. Л.**)

ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 1905–1914 РР.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. настав третій, політичний, етап українського визвольного руху. Для попереднього, культурницького етапу була характерною діяльність українофільських громад. На початку XX ст. у політичному етапі інтереси українського населення були представлені вже

політичними партіями, яким вдалось завоювати масову підтримку з боку своїх прихильників та виокремити з-поміж усіх завдань найголовніше – отримання Україною суверенітету.

Численні науковці стверджують, що політизація українського суспільства в 1905–1914 рр. мала значний вплив на суспільний стан України. Вчені зауважують, що українські землі, які входили до складу Російської імперії, об'єднувались у три регіони – генерал-губернаторства по три губернії в кожному: Малоросійське – Чернігівська, Полтавська, Харківська; Київське – Волинська, Подільська, Київська; Новоросійське – Катеринославська, Таврійська, Херсонська. Кожна губернія була поділена на 10–12 повітів, а ті – на волості, з декількома селами у кожній. Міста були губернськими та повітовими центрами, а волосними – містечка. Губерніями керували губернатори, призначені царем із середовища військових та відомих дворян. Повіти очолювались капітанами – справниками, обраними зі свого середовища дворянами повіту. На чолі волості стояв обраний волосним сходом старшина, якому підпорядковувалися сільські старости, обрані сільськими громадами. Водночас у губерніях та повітах створювалися виборчі самоврядні установи – земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи).

Мета статті – визначити специфіку політизації українського суспільства в 1905–1914 рр.

Наприкінці XIX ст. в українському русі в середовищі молодих інтелігентів виникла націоналістична течія, що спершу існувала як ідея, а згодом перетворилась на політичне угруповання, але не витримала конкуренції з іншими течіями повернулася на рівень ідей та була представлена окремими діячами. Вона виникла як результат кризи культурницького руху (українофільства). Виникнення «Братства тарасівців» стало перехідним моментом від структурно слабо організованого громадівства до створення національних політичних партій. «Братство тарасівців» було таємною організацією свідомих українців, речників українського національного руху з самостійницькими тенденціями. Ця організація була заснована влітку 1891 р. під час відвідин могили Тараса Шевченка біля Канева. Братство поділялось на «п'ятірки», що в середині 1890-х рр. діяли в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та ряді інших міст. Тарасівцями були висунуті політичні постулати визволення української нації з-під російського панування та повної автономії для всіх народів Російської імперії. У містечку Глинськ поблизу Ромен, у якому працювали студенти, наприкінці 1891 р. була заснована програма «Братства тарасівців». Основні її положення полягали в наступному: самостійна суверенна Україна від Сяну до Кубані, від Карпат до Кавказу; федеративна Україна всередині: тобто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової, Кубані та Галичини; на чолі держави гетьман та сейм; свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія, безоплатна та обов'язкова школа. Популярні цитати з програмних вимог «Братства тарасівців»: «Ми, свідомі українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого

українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи в життя, між іншим, і тим, що кожен повинен на протязі року навчити грамоті по-українському не менше двох членів для нашої організації» [1, с. 136].

Головними діячами «Братства тарасівців» були Б. Грінченко, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, В. Шемет. Це була законспірована організація, що поступово перетворилась у політичну партію. Хоча вона не стала згуртованою організацією, однак спричинила пошук українською інтелігенцією шляхів об'єднання у політичні партії – на зразок європейських. Переважна більшість політичних партій, що з'являлися у той час, ставили на меті національне визволення, але погляди щодо питання, який лад матиме майбутня українська держава та які соціально-економічні порядки в ній пануватимуть, розходились. «Братство тарасівців» було першою українською групою, що висловила чіткі політичні вимоги, започаткувавши таким чином період політизації українського руху в Наддніпрянщині. Діяльність братства, яке проіснувало до 1898 р., знайшла продовження у студентських громадах, а особливо в харківській, з якої згодом, у 1900 р., постала перша в Наддніпрянській Україні українська політична партія – Революційна українська партія (РУП).

Наприкінці ХІХ ст. виникли партії соціал-демократичного спрямування, зокрема у 1896 р. – Київська група – Українська соціал-демократія (УСД). У Києві у вересні 1897 р. було вирішено створити українське об'єднання громад, що мало назву «Загальна українська організація». Їх мета полягала у відстоюванні національних прав українців у складі Росії. Ініціаторами виступали українофіли В. Антонович та О. Кониський за фінансової підтримки українського підприємця – мецената В. Симиренка. У 1890 р. у Галичині заснували першу політичну партію – Русько-українську радикальну (РУРП), що була першою легальною українською політичною партією європейського типу. РУРП була організаційним оформленням радикально-соціалістичного руху, який в останній чверті ХІХ ст. охопив найбільш діяльну частину української інтелігенції. Цей рух ішов до Галичини двома каналами: безпосередньо з Європи, де він виник ще наприкінці ХVІІІ ст., та з підросійської України, головним чином через М. Драгоманова та С. Подолинського [3, с. 141].

РУРП не була противником приватної власності як такої, а лише домагалась «колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних», тому що вони перебували не в руках українців, а чужинців – магнатів та поміщиків. Передача зазначених засобів у власність громади (відповідно, законних господарів цієї землі) та колективний устрій праці, на думку РУРП, могли знищити соціальну нерівність і витворити новий, справедливий суспільний лад. Діяльність РУРП полягала в організації масових селянських віч і радикальної преси, заснування читалень, товариства «Поступ», видавництва «Хлопська бібліотека», що в сукупності збуджувало соціальну та національну свідомість селян. Непересічними членами РУРП були Л. Мартович, О. Назарук, М. Павлик та ін. Партії симпатизували Леся Українка,

видатні вчені І. Горбачовський та І. Пулюй, а В. Вернадський цікавився радикальною партією та передплачував її друкований орган «Народ». Діяльність членів РУРП активізувала народівців, спонукаючи їх більш пильно придивлятися до потреб селянства та інтелігенції. Вслід за РУРП вони матеріалізували ідею кооперативного руху, що мало прояв у переході «Просвіти» у 1892 р. до економічної роботи, а також творенні розгалуженої мережі різноманітних кооперативів.

Критика РУРП консервативного духовенства змусила останніх переосмислити власну громадянську позицію: поборюючи соціально-атеїстичні віяння з боку РУРП, національно свідомою частина духовництва злилась із національним рухом та з часом об'єдналась у Католицький русько-народний союз (з 1911 р. – Християнсько-суспільна партія). РУРП у 1895 р. ввела до своєї програми постулат повної політичної самостійності українського народу. РУРП мала не тільки крайове, а й всеукраїнське значення. Вона першою вжила у назві термін «український», підкреслюючи таким чином етнічну й територіальну соборність всіх українських земель. Радикали були прихильниками національного руху у Наддніпрянській Україні, друкуючи у виданнях партії їхні твори, пересилаючи туди свою літературу та відправляючи до Києва посланців. У свою чергу, наддніпрянці підтримували радикалів матеріалами [2, с. 51].

В Україні в період революції 1905–1907 рр. діяло понад 20 політичних партій та угруповань різного спрямування. Українські партії умовно можна поділити на дві групи: партії, які займали автономістсько-федералістські засади і партії, які займали позицію самостійництва. На відміну від першої, представники другої групи висували категоричну вимогу незалежності України. Під час революції після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в Україні разом із політичними партіями також виникали культурно-освітні організації – «Просвіти». Протягом 1905–1907 рр. вони були засновані та функціонували в більшості міст України, створюючись на зразок «Просвіт», які діяли в Галичині. У роки революції в Україні діяло 9 «Просвіт» з 30 філіалами. Київ став неофіційним центром просвітницького руху. За статутом «Просвіти» були безпартійними організаціями, однак революційні події втягували їх у політику та вирішення різних проблем народного життя.

Таким чином, на межі XIX–XX ст. національний рух на всій території України значно політизувався. Керівництво ним взяли на себе новоутворені політичні партії, програмами яких передбачались докорінні зміни соціально-економічного та політичного ладу, повна ліквідація національного поневолення України чужоземними імперіями, запровадження цивілізованих основ суспільно-політичного життя українського народу на демократичних засадах автономії, федерації або навіть повної державної самостійності. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні ролі політичних партій у розвитку суспільного життя України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Й. Нариси з історії України. Формування української модерної нації XIX – XX століття. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
2. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ : [б. в.], 2003. 179 с.
3. Портнов А. Омелян Пріцак – історик модерної України. *Україна модерна*. 2007. № 12. С. 137–148.
4. Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. 192 с.

Мальований Артур

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Сичевський А. О.**)

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Реформа П. Столипіна протягом ста років привертає увагу багатьох дослідників на пострадянському просторі. У незалежній Україні це також не послаблює уваги експертів, особливо економістів та істориків, що вказує на важливість аграрних питань у контексті соціально-економічних перетворень, що відбуваються в країні.

Сучасна Україна стикається з майже тими ж проблемами в аграрному секторі, що і на початку XX ст., зокрема проблема вільного обігу сільськогосподарських угідь, покращення ефективності сільського господарства та стабілізація загальної ситуації в країні.

Робота дореволюційних вчених присвячена вивченню змін у соціально-правовому становищі сільського господарства в Україні в умовах аграрної реформи П. А. Столипіна Л. Кассо, А. Кауфмана, І. Іванюкова, К. Гордіца [2], Л. Горкіної [3], В. Вергунов, який вивчав передумови, завдання, здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні [4], С. Дубровський [6].

Мета статті – виявити риси аграрної реформи П. Столипіна в Наддніпрянській Україні на початку XX ст., що забезпечило її успіх з точки зору прогресивних аграрних перетворень та позитивного впливу на економічний динамізм загалом, та показати потенціал історичного досвіду реформування аграрного сектору.

Комплексна і багатостороння реформа агломерації П. Столипіна включала такі елементи:

- створення та зміцнення фермерських господарств;
- розвиток кооперації у сільському господарстві;
- надання доступних сільськогосподарських позик на придбання землі;

- впровадження передових методів тваринництва та землеробства;
- вдосконалення системи аграрної освіти.

Сам П. Столипін сказав про свою реформу в інтерв'ю російській газеті: «Наше головне завдання – зміцнити низові рівні. В них вся сила країни» [5, с. 85]. Можна стверджувати, що насправді головним завданням реформи було зміцнення та розвиток в країні середнього класу, якого в Україні й досі ще немає в достатній кількості.

Найважливішим моментом переходу від общин до хуторів, П. Столипін розглядав ліквідацію не общини як такої, а ліквідація системи «шнурового» землеробства. Наявність довгих вузьких смуг землі, наданих общиною для використання селянами, змусило населення застосовувати трипільля без травосіяння. Саме необхідність вдосконалення системи сівозмін спричинила перехід на цілі землі – хутори та відруби, хоча П. Столипіна звинувачували у спробі ліквідувати общину.

Указ від 9 листопада 1906 р. давав селянам «право вільно залишати громаду шляхом консолідації прав власності на окремі господарства, які переходять у особисту власність, шляхом мирського наділу». За словами С. Дубровського, який присвятив понад 40 років свого життя дослідженню Столипінської реформи, на 1 січня 1916 р. загалом по Російській імперії з общини вийшли 2,5 млн домогосподарств або 25% общинних дво-рів, у розпорядженні яких знаходилося 15,9 млн десятин землі або 14% усієї муніципальної землі [6, с. 389].

За даними М. Румянцева, за цей період общини покинуло 2 млн домогосподарств [7, с. 65].

За п'ять років перебування на посаді глави уряду П. Столипіна, якого звинуватили в примусовому встановленні капіталістичних відносин на селі, успішно реформував селянську громаду та сільське господарство. Для порівняння: у країнах Західної Європи, які йшли шляхом капіталістичного розвитку, із селянською громадою боролись довго і жорстоко.

Також можна зазначити, що одним із головних вчень столипінської реформи є повага та старанний підхід до працівника, яка була болісною та важкою в сільському господарстві. Мораль і духовність в кінцевому підсумку зазнають невдачі для тих сучасних фермерів, які замість покращення якості ґрунтів виснажують території.

Щоб полегшити переїзд, який був розроблений в 1908 р., і вже в 1910 р. розпочалося масове виробництво спеціальних залізничних вагонів під назвою «столипінські». Ці машини зі спрощеним плануванням мали пасажирські місця, а також місце для побутових товарів та худоби. Такий транспорт став можливим завдяки розгалуженій мережі залізниць, яка вже була створена завдяки зусиллям С. Вітте, під керівництвом якого наприкінці XIX ст. у Російській імперії розпочався безпрецедентний масштаб будівництва залізниць [3, с. 515].

Загальна кількість селян, які вирішили скористатись державною програмою переселення, до 1916 р. становила 3 млн, з яких 2,5 млн залишились на новій території, що фактично подвоїло населення Уралу. І саме в роки голови уряду П. А. Столипіна (1906–1911) переїхало 2 млн 250 тис. осіб [6, с. 390–392]. Слід зазначити, що значну частину добровільних мігрантів становили жителі України, які зробили вагомий внесок у розвиток Сибіру та Далекого Сходу.

Не менш важливою частиною реформи було надання селянству позик на придбання землі. Основне завдання надання позик селянам було доручено Селянському банку, указ якого від 27 серпня 1906 р. передав частину державної землі на продаж на умовах пільгової позики. Тоді багато землевласників продавали свою землю Селянському банку, який купував її та продавав селянам на тих самих умовах пільгової позики, що і держава. Сам П. Столипін, як великий землевласник, продав один із своїх маєтків Селянському банку, для того щоб показати приклад для поміщиків.

Усього через Селянський банк було продано приблизно 6,5 тис. десятин землі [6, с. 317].

Водночас процентна ставка банку була вищою, ніж процентна ставка, яку селяни виплачували державі. Різницю у платежах покривали субсидії з бюджету. Але навіть такий великий банк не міг позичати всьому сільському господарству. Тому П. Столипін підтримав розвиток кредитних компаній, яким держава надала статутний капітал для початкових позик, що разом з майновою відповідальністю членів компанії, продуктивним характером позик та обмеженим обсягом забезпечували дотримання основних економічних принципів таких компаній.

Важливим напрямком реформ був розвиток сільськогосподарської науки та освіти. П. Столипін ініціював створення в Каунасі сільськогосподарської школи, яка згодом стала академією і проіснувала там до 1940 р.

Ще однією важливою особливістю реформи була її прозорість. Центральний уряд відкрито інформував населення, особливо селянство, про можливості, які пропонує реформа.

Земельний банк фермера не приховував ціни, за якою землю можна було купити або продати. Оперативна інформація про хід реформи була швидко оброблена та опублікована. Саме прозорість реформаторських заходів та хід їх реалізації поклали «революціонерів» [9, с. 179].

Ще однією важливою особливістю була безперервність реформи. Фактично, своєю аграрною реформою П. Столипін продовжив успішні фінансово-промислові реформи С. Вітте, що розпочалися наприкінці XIX ст., коли С. Вітте обіймав посаду міністра фінансів.

Після смерті П. Столипіна в 1911 р. уряд В. Коковцова продовжив свою діяльність, про що свідчить подальший розвиток економіки країни та ріст зовнішньої торгівлі з позитивним сальдо.

Таким чином, незважаючи на те, що ми відокремлені від аграрної реформи П. Столипіна вже більше ста років, її масштаби та безсумнівний успіх вражають і сьогодні.

З огляду на те, що реформа дуже вплинула на Україну та її населення, позитивний досвід реформи може бути використаний у сферах землекористування та у використанні кредитної, фінансової та інституційної підтримки, культурної, освітньої та наукової роботи.

Важливо визначити та зрозуміти особливості реформи, що забезпечила її позитивні наслідки. До цих характеристик насамперед належить складний характер та системність реформи, яка охоплювала широкий спектр економічних, правових, соціальних та інших питань і не була розділена на окремі компоненти.

Крім того, слід зазначити, що в реформі не було тиску уряду. Важливою частиною реформи на всіх етапах була державна підтримка селянства, як організаційна, так і фінансова.

Досвід створення ефективного ринку сільськогосподарських земель у країні за допомогою державних сільськогосподарських угідь може бути використаний у сучасних умовах. Також заслуговують на увагу такі елементи цієї реформи, як безперервність, послідовність та прозорість, які можуть зробити вагомий внесок в успіх економічних перетворень у сучасній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. Москва : Политиздат, 1991. 286 с.
2. Гордіца К.А. Аграрна реформа П. Столипіна як складова інституційного забезпечення економічного розвитку. Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. Вип. 45. Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2012. С. 187–208.
3. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / за ред. д-ра екон. наук Л. П. Горкіної ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2010. 760 с.
4. Україна та століпінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення : монографія / В. А. Вергунов, А. П. Коцур, В. П. Коцур. Київ : Ін-т аграрної економіки, 2008. 132 с.
5. Столыпин А. П. А. Столыпин 1862–1911. Репринтное воспроизведение издания 1927 года. Москва : Планета, 1991. 102 с.
6. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. 600 с.
7. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги. *Вопросы экономики*. 1990. №10. С. 63–74.
8. Лобанова Е. В. Петр Столыпин: эволюция экономических взглядов. Экономическая история. Реформы и реформаторы. Москва : РАН, 1995. С. 8–31.
9. Столыпин П. А. Нам нужна великая Россия... Полн. собр. речей в Государственной думе и в Государственном совете. 1906–1911 гг. Москва : Молодая гвардия, 1991. 416 с.

Буцко Андрій
студент III курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: д-р іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

МЕТОДИ ПРОПАГАНДИ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Починаючи із 2014 р., українські терени були втягнуті у так звану «гібридну війну», межі ведення якої вийшли набагато далі реальних воєнних дій: більш масштабних розмірів набула інформаційна війна.

Невід'ємним засобом ведення інформаційної війни є пропаганда, деякі методи якої беруть свій початок із стародавніх часів [2, с. 9]. Проте апогеєм розвитку технік та методів пропаганди стала Перша світова війна. Внаслідок повальної мілітаризації, країни ворогуючих військово-політичних блоків досягли відносно рівних сил, тому сторони конфлікту звернули увагу на ведення війни додатковими нефізичними засобами – пропагандою, до якої стало надто вразливим модернізоване європейське суспільство.

Серед вітчизняних науковців, дослідженням методів пропаганди та їх впливів на країни й народи в умовах Великої війни займалися Д. Веденєєв [5], О. Мосієнко [4; 5], С. Котова [3]. Так, О. Мосієнко проаналізував міру ефективності пропаганди Російської та Австро-Угорської імперій, спираючись на широку джерельну базу [4; 5]. Структурований підхід до видів інформаційного впливу здійснив М. Волковський [1].

Мета дослідження полягає в порівнянні методів ідеологічних впливів як на ворога, так і власне населення на просторах двох імперій: Російської та Австро-Угорської.

Ідеї здійснення інформаційного впливу на супротивника не були новими. Напередодні Першої світової війни військові теоретики звертали увагу на можливість деморалізації противника перед боєм, що забезпечувало серйозну перевагу. Зокрема австрійський піхотний генерал та військовий історик Еміль фон Войнович зазначав, що рівень морального духу армії важливий, як і її спорядження [5, с. 74].

Схожі тенденції простежував російський генерал Олександр Незнамов. Маючи військовий досвід в російсько-японській війні, він наголошував на необхідності моральної підготовки не лише солдатів, але і населення загалом. Основною ідеєю підготовки, на його думку, мала бути популяризація ідеології держави та її цілі у війні, покладаючи цю функцію на духовенство та школи [2, с. 455].

З початком Великої війни, за підтримки імперських урядів виникають установи, на які покладаються обов'язки здійснення пропагандистських впливів. Австро-Угорська імперія заснувала Військове прес-бюро та «Літературну групу» Військового архіву на чолі з генералом Е. Войновичем [5, с. 75]. У Російській імперії відповідальними за пропаганду були Ставка та Штаб Верховного Головнокомандуючого. Основними техніками пропаганди

виступали засоби масової комунікації, перш за все періодика. Первинними цілями, які ставилися перед пропагандою було формування в очах власних підданих та війська супротивника як «іншого» [3, с. 32].

Наприкінці червня 1914 р. на території Бельгії німецькі війська здійснили підпал бібліотеки Лувенського університету, в якій знаходилося близько 2 тис. письмових пам'яток. Такі нецивілізовані дії німецької армії дали привід для формування російською періодикою образу німців як «вічних варварів» [3, с. 32].

Видання «Русская старина» детально описувала звірства німців, широко використовуючи епітети: «дикуни», «чудовиська», «ординці». Через окреслення контурів відмінності культури ворога, заперечувалася його приналежність до цивілізованого світу. Головний редактор цього видання Павло Воронов звертав увагу і на етнічних німців, закликав покінчити з «німецьким засиллям» у російській економіці та конфіскувати їх фабричну та акціонерну власність [3, с. 32].

Масовим явищем внутрішньої пропаганди по обидві сторони фронту стало використання візуальних засобів. Здебільшого такими засобами ставали плакати та поштові листівки, метою яких була агітація щодо військових позик. Лейтмотивом у російських пропагандистських плакатах був образ «священної війни». Часто на плакатах зображувався сюжет боротьби добра зі злом, наприклад? зображенням Святого Георгія, що перемагає змія. У той же час Австро-Угорська імперія застосовувала схожий спосіб, на її плакатах зображувався середньовічний лицар, на обладунках якого яскраво виділявся герб Габсбургів [4, с. 31].

Безпосередньо на лінії фронту сторони використовували прокламації – листівки пропагандистського характеру із зверненням до ворожих солдатів. Розповсюджувалися прокламації за допомогою розвідників та агентів, але значно ефективнішим способом доставки прокламацій, майже в окопи супротивника, стала авіація [5, с. 76].

Чи не найбільшим успіхом австрійської прокламаційної пропаганди стало масове дезертирство поляків із російської армії в 1916 р., після розповсюдження повітряними кулями новини про створення Королівства Польського. Попри це, успіхи в застосуванні прокламацій мала і Російська імперія: у 1915 р., за допомогою прокламацій, 2 чеські дивізії австрійської армії добровільно склали зброю. Вимушеною реакцією командування австрійської армії стало переведення більшості слов'янських дивізій на італійський фронт [5, с. 76].

Спільною проблемою для обох імперій був багатонаціональний склад армій, що породжувало широкий простір для маніпулювання національними почуттями зі сторони ворога. З такою метою Австро-Угорська імперія співпрацювала з національними політичними організаціями. На теренах українських земель діяв Союз Визволення України, заснований напередодні Першої світової війни. СВУ співпрацював із міністерством закордонних справ Австро-Угорщини і проводив активну пропаганду серед українських військовополонених. Ще одним напрямком інформаційної боротьби СВУ став

друк ідеологічних брошур-закликів та їх розповсюдження серед народів Європи [1, с. 156].

Таким чином, масштаби протистояння вплинули на удосконалення і збільшення кількості методів й технік ведення ідеологічної та пропагандистської боротьби, важливу роль в чому відіграв науково-технічний прогрес. Гра на національних почуттях підданих Російської та Австро-Угорської імперії перетворилась на ключовий інструмент пропаганди й мобілізації населення задля відстоювання імперських інтересів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Веденєєв Д. В. Культурно-пропагандистська діяльність українських націонал-політичних організацій за кордоном у період Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 1. С. 164–168.

2. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург : ООО Издательство «Полигон», 2003. 512 с.

3. Котова С. «Варвари XX століття»: переоцінка традиційного образу німецької культури в Росії на початку Першої світової війни. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* ; редкол. : В. К. Баран та ін. Луцьк, 2014. Вип. 11–12. С. 31–36.

4. Мосієнко О. В. Аналіз результативності австро-угорської та російської пропаганди на Південно-Західному фронті Першої світової війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. № 11. С. 30–35.

5. Мосієнко О. В. Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперій на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. 2016. № XXVII. С. 72–80.

РОЗДІЛ 2

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Хилевич Марія

студентка IV курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

професор кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Стельникович С. В.**)

СТАНОВИЩЕ ОСВІТИ В УСРР/УРСР У 20-х – 30-х роках ХХ ст.

Політика у сфері освіти в УСРР/УРСР у 1920-х – 1930-х рр. відзначалася суперечливими тенденціями. З одного боку, більшовицька влада намагалася залучити всі верстви населення до соціалістичного будівництва шляхом сприяння їх національно-культурному розвитку. Освіта мала наповнювати свідомість учнів, студентів, всіх, хто здобуває знання, радянськими ідеологічними цінностями, прищеплювати їм принципи класової моралі, забезпечувати комуністичний напрямок духовного розвитку. З іншого боку, радянська влада після нетривалого «червоного ренесансу» згорнула політику «коренізації» та розпочала у 1930-х роках репресії проти освітян, русифікацію радянських республік, що негативно відобразилося на їх подальшій долі.

Розвиток освіти на території радянської України привертав увагу багатьох дослідників. Більшість науковців у своїх роботах висвітлювали проблеми в освіті 1920-х – 1930-х років, надавали оцінку політики партії більшовиків, звертали увагу і на позитивні зрушення в освіті, такі як «коренізація» і ліквідація неписьменності тощо. Зокрема, свої праці вивченню окресленої проблематики присвятили Л. Березільська [1], О. Войналович [2], В. Шейко, Л. Тишевська [4] та інші.

Метою пропонованого дослідження є характеристика становища освіти в радянській Україні у міжвоєнний період.

У 1920-х – 1930-х роках в СРСР йшла боротьба за підвищення культурно-освітнього рівня населення. Радянська влада розуміла, що в усіх сферах потрібна велика кількість кваліфікованих робітників, проте більшість населення залишалася неписьменною. Активно почала розгортатися політика ліквідації неписьменності; 1920 р. була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби із неписьменністю. Розвиток освіти також відбувався у рамках політики українізації. У червні 1923 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про заходи в справі українізації шкільно-виховуючих та культурно-освітніх установ». Передбачалося остаточне переведення шкіл, дитячих будинків та ін. на українську мову (крім установ нацменшин) протягом двох років і поступова українізація усіх установ професійної освіти. Українська мова і українознавство пропонувалися для неукраїнських шкіл як обов'язкові дисципліни. При цьому, багато дітей у 1920-ті рр. не відвідували навіть початкову школу. У 1926–1927 н. р. лише 40 % дітей шкільного віку ходили до

школи. А вже у 1932 р. майже 100 % дітей відвідували школу. Для ліквідації неписьменності створювалися лікнепи [2, с. 79].

Упродовж 1920-х рр. в УСРР формувались добровільні товариства для створення пунктів роботи з неписьменним населенням в містах і селах. До роботи з ліквідації неписьменності залучались сотні вчителів, освічених громадян. Створювались учбові центри (університети), в яких за 3–4 місяці готувались вчителі початкових класів, друкувались методичні поради для проведення уроків тощо. У 1927 р. вже 70 % городян і 50 % селян України вміли читати та писати [3, с. 215].

У 1920-х рр. в УСРР була запроваджена єдина система соціального виховання дітей 4–15 років: дитячий садок, дитячий будинок, єдина трудова монотехнічна 7-річна школа праці (і обов'язковий концентр – 4-річна початкова школа для дітей 8–12 років, після закінчення якої можна було продовжити навчання в 4-річних школах сільської (ШСМ) і робітничої молоді (ФЗУ) для здобуття загальної й спеціальної (професіоналізація) освіти; II концентр – 3-річна трудова школа для дітей 12–15 років, де здобували загальну освіту). Після закінчення 7-річки можна було продовжити навчання у технікумах і здобути там середню спеціальну освіту, у 3-річних професійних школах, далі – в інституті відповідно до певної галузі народного господарства [1, с. 76].

Важливою рисою освіти 1920-х рр. було поєднання навчання із працею. При школах організовувалися виробничі майстерні різних профілів. Дуже часто за школою закріплювалася земля, де діти займалися сільськогосподарською працею.

У швидкому темпі реорганізовувалася вища школа. Університети перетворювались в інститути, вступ до яких був, у першу чергу, доступним молоді робітничо-селянського походження. Елітою ставали не за рівнем інтелекту, а за партійною ознакою та посадою. Незалежно від профілю інституту (медичного, технічного, фізичного, агрономічного чи педагогічного), спеціалістів готували як керівників робітничого колективу.

Загалом, радянська влада намагалася охопити всіх дітей шкільним навчанням. У 1930 р. Україна включилася у похід за «всеобуч». Протягом другої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах – до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932–1934 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти з уніфікованими програмами та підручниками. Українська школа втрачала своє національне обличчя, стиралися місцеві особливості [4, с. 211].

Отже, національно-культурні потреби населення, зокрема в освіті, більшовики на початкових етапах намагалися задовольняти. Створювалися лікнепи для ліквідації неписемності. У межах національних одиниць діяли школи, дитячі ясла, семінарії, технікуми на рідній мові викладання. Молодь робітничо-селянського походження нарешті отримала доступ до високоякісної професійної освіти. Але в кінцевому результаті робота по культурно-освітньому розвитку почала згоратися, що співпало в часі із завершенням

НЕПу та встановленням особистої диктатури Й. Сталіна. Відтоді було взято курс на русифікацію освіти у національних та автономних республіках СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березільська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у XX столітті крізь призму джерелознавства: наук.-допом. бібліогр. покажч. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 251 с.
2. Войналович О. О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 1917–1938 рр. Київ – Полтава, 1992. 213 с.
3. Костишева С. О. Історія української культури. Київ: Видавництво «Політехніка», 2010. 334 с.
4. Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія української культури: навч. посібник / наук. ред. В. М. Шейко. Київ: Кондор, 2006. 264 с.

Смоліговець Олена

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рудницька Н. В.**)

«УКРАЇНІЗАЦІЯ» СИСТЕМИ СВІТИ 20-Х – 30-Х РОКІВ XX СТ.

Проблема освіти завжди була актуальною для українського народу. У період 20-х – 30-х років XX ст. українське населення завдяки «українізації» отримало можливість здобувати освіту та навчатися на рідній мові. Дослідження проблеми українізації освіти в УСРР, зокрема шкільної освіти, є актуальним, адже джерельна база з цього питання поповнюється.

Дане питання вивчали та досліджували багато істориків радянського періоду у XX ст. та сучасників, зокрема: Т. Куліш [3], В. Даниленко [2], П. Бондарчук, К. Галушко [1].

Мета статті – виділити головні аспекти та досягнення «українізації» (коренізації) освіти, охарактеризувати складнощі та процес розвитку різних типів освіти.

Першими кроками у проведенні українізації стали постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» і декрет РНК УСРР від 21 вересня 1920 р. «Про введення української мови в школах і радянських установах». XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на «коренізацію». У рамках цього курсу РНК УСРР в червні 1923 р. ухвалила постанову «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ». У вересні було видано декрет ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» [1, с. 83].

Коренізацію в Україні очолили провідні державні і партійні керівники: Г. Гринько, В. Затонський, М. Скрипник, Я. Ряппо, О. Шумський та ін. Саме ця група керівників намагалася максимально використати офіційний курс коренізації (українізації) в інтересах культурного національного відродження [3, с. 64]. У цей час почалася реєміграція українців, які покинули країну після поразки Української революції 1917–1921 рр. [1, с. 84].

Основними заходами українізації шкільної освіти були: переведення на українську мову навчання в закладах освіти, підготовка відповідних педагогічних кадрів, які навчали дітей рідною мовою, друк належної кількості підручників українською мовою тощо. Процес українізації був планомірним, послідовним та мав високі темпи. Якщо на 1 жовтня 1923 р. тільки 59 % шкіл в республіці були українськими, то до початку 1927 р. на українську мову навчання перейшли 79,4 % шкіл соціального виховання та 80 % шкіл ліквідації неписьменності. У решті шкіл викладання здійснювалося мовами народів, які проживали в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською та ін. [2, с. 53].

Важливим успіхом було те, що українську та російську мови було впроваджено як обов'язкові предмети для всіх шкіл, незалежно від мови навчання. Найбільших успіхів українізації спостерігалось у початковій та середній освіті, оскільки така політика знайшла відгук у людей безпосередньо причетних до шкільної справи. Вельми серйозною небезпекою у справі українізації системи освіти була нестача українських підручників. У 1923 р. з 2513 шкільних підручників, надрукованих в УСРР, лише 459 були україномовними. А вже в другій половині 20-х рр. спостерігається постійне зростання питомої ваги україномовних навчальних закладів, в яких використовувались підручники на українській мові [5, с. 89].

Цікавим є те, що при вступі дитини до школи батьки разом з дитиною могли обрати мову викладання і здебільшого це робилося для того, щоб дитина вчилася мові на якій розмовляє і не травмувати її навантаженням іншою мовою. Таким чином, можна стверджувати, що в межах початкової школи відбувся процес вирівнювання освітньої мережі та етнічного складу населення. В 1927 р. 94 % українських учнів були зараховані до україномовних шкіл, а у 1929 р. цей показник зріс до 97,2 % [5, с. 90–91].

По інших типах шкіл зростання україномовної освіти не було таким динамічним, але також досить суттєвим. В межах середньої освіти у професійній школах довелося починати майже з нульової відмітки – станом на 1922 р. було українізовано лише 0,3 % профшкіл [5, с.91]. Вже станом на 1 листопада 1927 р. серед профшкіл число українських становило 65,8 %, на двомовні українсько-російські припадало 16 %, а на російсько-українські 5,3 %.

М. Скрипник згадував, що у 1929 р. інститути були українізовані десь на 30 %. Оцінюючи статистику слід пам'ятати, що в двомовних школах

найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі дисципліни як політосвіта тощо [4, с. 44].

Багатонаціональний склад населення Української СРР вимагав створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншостей. Досить сказати, що початковий всеобуч в Україні здійснювався більш як двадцятьма мовами. В 1930 р. у республіці працювали Польський інститут народної освіти і Новополтавський єврейський сільськогосподарський інститут, ряд національних відділів при інших вузах, а також 24 індустріальних, 27 сільськогосподарських та 9 педагогічних технікумів. Мовами національних меншин друкувалися 35 газет і 19 журналів [2, с. 87].

Метою нової системи освіти було охоплення всього населення. Виникла потреба у ліквідації неписьменності. В 1921 р. була створена міжвідомча Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. У травні 1921 р. було прийнято декрет, який зобов'язував навчатися грамоті все населення у віці від 8-ми до 50-ти років. У 1923 р. в Україні виникло товариство «Геть неписьменність!», яке очолював Г. Петровський [1, с. 89].

Проте українізація, що розгорнулася у 20-х роках ХХ ст., не була у майбутніх планах більшовицького керівництва, яке побоювалося націоналістичного ухилу такої політики. Тому на початку 1930-х рр. починається поступове згортання політики коренізації, у тому числі й українізації шкільної освіти, а радянська влада повертається до активної русифікаторської політики [3, с. 67].

Отже, процес «українізації» здобув великих успіхів у галузі освіти. Діти та дорослі отримали право навчатися рідною мовою. Процес відродження рідної мови сприяв процесу національного відродження, хоч і з часом почалась «русифікація».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галушко К. Українізація. Культура і освіта у 1920-х рр. *Енциклопедія історії України: Україна-Українці*. Кн. 2. Київ : Наукова думка, 2019. 842 с.
2. Даниленко В. Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті роки). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 79.
3. Куліш Т. Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років ХХ ст.: причини, проблеми, шляхи реалізації. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 2. С. 64–67.
4. Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. *Сучасність*. 1983. Ч. 5 (265). С. 36–57.
5. «Українізація» 1920-х – 1930-х: передумови, здобутки, уроки. Київ. 2003. 392 с.

Купрієнко Дмитро
учень 9 класу Мокляківської філії
КУ опорного закладу освіти
Ємільчинський ЗЗСО І-ІІІ ступенів № 1
Ємільчинської селищної ради Житомирської області
(науковий керівник: вчитель історії **Осіпчук Н. С.**)

НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА В ІСТОРІЇ ЄМІЛЬЧИНСЬКОГО РАЙОНУ

Волинь завдяки своєму вдалому географічному розташуванню з давніх часів приваблювала різних поселенців, у тому числі й німців. У другій половині XVIII ст. розпочався новий етап в історії німців у Східній Європі загалом і в Україні зокрема. Слід відзначити, що в цей період практикувалося запрошення іноземців із метою підняття культурного та господарського рівня держав. Апогей німецької колонізації регіону припав на середину XIX ст. Відміна кріпосного права призвела до нестачі робочих рук у великих поміщицьких маєтках краю і тому поміщики почали здавати свою землю в оренду, у тому числі німецьким колоністам. Слід зазначити, що Волинь здебільшого була аграрним регіоном, а переважна більшість німців оселялась саме в сільській місцевості і займалась землеробством. При цьому, німецькі переселенці принесли сюди новий тип поселення – колонію. Німецькі колонії поширилися і на території Ємільчинщини.

Як правило, в історіографії німецька колонізація Ємільчинського району не розглядалася окремо. Здебільшого дослідники зверталися до окресленої проблематики контекстуально, під час вивчення історії німецької колонізації Волині [3; 5; 6] або ж Російської імперії загалом [4]. При цьому, тут можна наголосити і на окремих краєзнавчих розвідках [2; 7; 8].

Метою пропонованого дослідження є узагальнений розгляд історії німецької колонізації на території Ємільчинського району Житомирської області.

Серед іноземних поселенців на території Ємільчинського району (раніше – Ємільчинська волость Новоград-Волинського повіту Волинської губернії) проживала чимала кількість поселенців різних національностей, у тому числі й німців. Зокрема, станом на початок XX ст. навколо Ємільчинської волості налічувалось 22 німецьких колонії. Тут німці в основному проживали на орендованих землях (до 25 десятин). Вони переважно орендували поміщицькі, рідше казенні землі на умовах короткотермінових договорів з правом їх наступного поновлення [4, с. 316].

Серед німецьких колонізаторів було багато й тих, хто разом із сільським господарством займався різними промислами. Так, на території с. Андріївчів Новоград-Волинського повіту проживало понад 20 родин німецьких колоністів, які займалися переважно сільським господарством. При цьому вони застосовували нові підходи для обробітку землі – раціонально її обробляли, добре удобрювали ґрунти, розвивали тваринництво. Окремі німці – Клят, Фіц та Янків – побудували вітряки, Єрмус – олійницю, а Шейн – копильню для

ковбас [7, с. 40]. Подекуди німці відкривали млини, зокрема в с. Медведово працювали 2 вітряні млини, які належали Карлу та Адольфу Мердке [6, с. 172].

У контексті вивчення колонізації Ємільчинщини особливу увагу привернула колонія Крупошин, що розташовувалась за 25 км від Ємільчино. Тут 5 жовтня 1923 р. народився майбутній письменник і громадський діяч Герхард Андрійович Вольтер [4, с. 247].

Німецькі колонії відзначалися певною замкнутістю. Це, у свою чергу, позначалося і на освіті дітей. Організація шкільної освіти німців-колоністів була тісно пов'язана з лютеранською церквою. Початкове навчання здійснювалося найманими вчителями, якими часто були пастори. Мовою навчання була німецька. У 1892 р. в Ємільчиному та Барахах були організовані курси для вчителів-німців російської мови. Школи утримувалися за кошти колоністів [3, с. 188].

Як-от: дворічна німецька школа діяла у колонії Нова Софіївка; вчителем тут працював німець Штельтер. У кожному класі налічувалось по 12 учнів. Віруючі колонії відвідували кірху, яка знаходилася в Ємільчиному (філіал Гаймтальського приходу). Сама ж колонія Нова Софіївка (Ней-Софиевка) німцями була заснована між селами Мокляки та Хутір-Мокляки за 5 кілометрів від Ємільчино. У колонії нараховувалося у 1906 р. – 159, у 1910 р. – 105, у 1924 р. – 183 жителі [4, с. 347]. Наприкінці 1930 р. колонія Нова Софіївка налічувала 44 двори, у яких проживало 67 жителів. Коли у 1923 р. утворилася Мокляківська сільська рада, до її складу ввійшли Мокляки, Хутір-Мокляки та колонія Нова Софіївка Ємільчинської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії [1, с. 93]. У часи колективізації в німецькій колонії Нова Софіївка було організовано два колгоспи: ім. Калініна та ім. Тельмана.

Старожили розповідають, що німецькі колоністи жили дружно з місцевими жителями сіл Мокляків та Хутір-Мокляків. Допомогали один одному інвентарем, товаришували, ходили в гості. Німці привезли з собою не тільки сучасні знаряддя праці, а й технології вирощення та переробки тваринництва. Зі свідчень старожилів, продуктивність виготовлення молочних продуктів колоністами у порівнянні з місцевими жителями була подвійною. Так було практично у всіх напрямках життєдіяльності [2, с. 3]. У 1933 р. у районі колонії почав діяти кам'яний кар'єр. Добування каменю відвантажувалося на будівництво дороги з твердим покриттям Ємільчине – Яблунець та на будівництво оборонних об'єктів. У 1939 р. на будівництво аеродрому під Середями теж постачали камінь з кар'єру.

У другій половині 1930-х рр. розпочалося активне виселення німців з прикордонних районів, у тому числі й з Житомирської області. Спочатку жителів Нової Софіївки переселяють понад дорогою на Ємільчине, а згодом у 1936–1937 рр. німців-колоністів було депортовано в східні області України та до Казахстану. У 1936 р. вилучаються всі підручники й проходять арешти німецьких учителів. Згодом, зокрема після Другої світової війни, німецька етнічна меншина практично повністю зникла [8, с. 66].

Таким чином, активну участь в колонізаційних процесах на Волині, у тому числі на Ємільчинщині, брали німці. Німецькі колоністи здійснили вагомий

внесок у сільськогосподарський, промисловий та культурний розвиток Волинської губернії, залишили помітний слід в її історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006. Довідник. Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. 620 с.
2. Батьківщина маленька моя. *Народна трибуна*. 2016, 29 січня.
3. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники & Посібники, 2003. 384 с.
4. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост. В. Ф. Дизендорф. Москва: ЭРН, 2006. 472 с.
5. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир: Волинь, 2004. 164 с.
6. Романюк Н. Й. Господарська діяльність і підприємництво німців на Волині (XIX – початок XX ст.). *Питання німецької історії*. 2016. С. 163–174.
7. Скиба П., Гаврилюк О. Андрієвичі – мій рідний край, моя історія жива! Історико-краєзнавчий нарис. Броди: Просвіта, 2009. 256 с.
8. Ширма В. Хутір-Мокляки – моя мала батьківщина. Історико-краєзнавчий нарис. Житомир: Рута, 2013. 227 с.

Грибан Анатолій

студент III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Жуковський О. І.**)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПУЛИНСЬКОГО НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РАЙОНУ

У всі часи Україна була місцем для багатьох народів світу, і це проявляло себе як в позитивному, так і в негативному вимірах. Зокрема, переселенці стимулювали розвиток промисловості та культури, однак, одночасно, вони породжували соціальні, етнічні, релігійні та інші протиріччя із місцевим населенням. Цей процес відбувався ще з Раннього Середньовіччя, проте саме в 1920-х рр., у повоєнному світі, радянська влада (у рамках адміністративно-територіальних перетворень) була змушена вирішувати проблему розміщення етнічних меншин в Українській СРР. У рамках даних перетворень радянська влада зіткнулася із багатьма протиріччями та проблемами, які потребували прийняття важливих рішень для національних менш, та зокрема німців, яких станом на 1926 р., на території УСРР, проживало 385,5 тис. осіб.

Питання національного районування у 20–30 ті рр. XX ст. вже привертало уваги дослідників. Окремі аспекти даної проблеми можемо віднайти у працях В. Васильчука [2], Л. Якубової [5], Л. Гуцало [6], О. Жуковського [8; 9] та інших.

Метою даної статті є дослідження процесу формування для потреб етнічних меншин адміністративно-територіальної одиниці на території

Житомирщини – Пулинського німецького національного району, в рамках якого мали компактно проживати німецькі колоністи.

Масово територія України почала заселятися після видання спеціальних маніфестів імператриці Катерини II в 1762 та 1763 рр., згідно з якими іноземці отримали запрошення для освоєння нових земель. Так були заселені перш за все південноукраїнські губернії – Херсонська, Катеринославська та Таврійська. Із другої половини XIX ст., зокрема в 1890–1900 рр., міграція досягає свого піку, масово починає заселятися Волинь, де за переписом 1897 р. налічувалося 171,3 тис. німців, що складало 45 % німецьких колоністів на українських землях [1, с. 417].

Логічно постає питання: «А що ж вабило німців до території Російської імперії?». Відповідь на дане питання прозаїчна, внаслідок «великих реформ» російської імперії було перетворено українські землі на своєрідну Мекку для німецьких промисловців, які приносили із собою новітні методи та технології виробництва, а частина прибутків йшла в імперську казну. Тому і російська імперська влада була змушена надавати значні пільги для колоністів, зокрема: гарантований земельний наділ розміром у 65 десятин (для українського селянина було достатньо 5 десятин, однак вони і того не мали), грошову допомогу, свободу релігії, самоврядування, тимчасове звільнення від податків тощо. Внаслідок масового переселення німців та надання їм землі, станом на початок XX ст., німці володіли 700 тис. десятин землі, хоча і загальна площа Волинської губернії складала 71736 км². Дане питання непокоїло імперську владу ще наприкінці XIX ст., і тому згідно закону від 14 березня 1887 р. колоністам було заборонено купувати чи орендувати землю у західних прикордонних регіонах Російської імперії [2, с. 17].

Окрім об'єктивних економічних причин, німці переселялися охоче на території Волині через власні суб'єктивні особливості регіону. Про це свідчать наступні слова: «... ми їхали по Волині, чудовій, багатій землі. Люди тут здавались серйозніші і розумніші, ніж поляки, яких ми бачили раніше... Чим далі ми їхали, тим привабливішим ставали краєвиди, які нагадували північну Німеччину» [3, с. 28–29].

За переписом Волинського губернського статистичного комітету 1906 р. у складі Пулинської волості перебувало 84 населених пункти (хутори, колонії, села та селище), серед яких 34 колонії. В даних колоніях проживало 10519 жителів різних національностей (німці, поляки, чехи, росіяни та українці). На жаль, точної цифри німецьких колоністів станом на 1906 р. не зберіглося, однак, якщо брати до уваги перепис населення Пулинської волості від 1925 р., коли в складі Пулинщини проживало від загальної кількості населення, приблизно 25 % німців (враховуючи масові еміграції та депортації після Першої світової війни), то можна зробити висновок, що німецьке населення складало близько 8–9 тис. [4, с. 1–27].

Однак у подальшому німецьких колоністів чекали жорстокі випробовування у вигляді Першої світової війни та тоталітарного «червоного режиму», який принесли більшовики на Пулинщину. Іще до моменту початку Першої світової війни, коли погіршилися німецько-російські відносини,

царський уряд обмежив (вдруге) колоністські землеволодіння і намагався русифікувати німецькі школи. Нова хвиля тиску на німецьких колоністів розпочалася із завершенням Першої світової війни, адже колоністів масово депортували вглиб Росії. Дані дії радянської влади призвели до зменшення питомої ваги колоністів на Пулинщині та занепаду господарського розвитку в даному регіоні.

Агресивна «централізована» політика більшовиків у перші роки правління призвела до загострення соціальних протиріч, особливо зі сторони етнічних меншин, тому радянська влада була змушена піти на поступки. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка розпочала адміністративно-територіальну реформу. За офіційною версією, метою цієї реформи було скорочення та спрощення апарату державного управління, перетворивши адміністративний апарат на триступеневу систему управління (округи–райони–сільські адміністративні одиниці), однак ці перетворення мали приховану мету, яка передбачала централізацію влади в державі. Ця реформа дала як позитивні, так і негативні наслідки: адміністративно-територіальний апарат був скорочений (з 15696 сільрад залишилося 9307). Однак дані перетворення не включали реформування в рамках національних особливостей регіонів, що викликало іще більші суспільні протиріччя на загальнореспубліканському рівні.

Більшовицька влада прагнула віднайти рішення для даної проблемної ситуації, адже конфлікти відвертали прихильників від радянської влади, не лише з числа національних меншин, а й із числа українського населення. Згідно із доповідною запискою Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У «Про створення німецьких адміністративних районів на Україні» (1924 р.), вирішенням даної ситуації було виділення самостійних адміністративних одиниць для німецьких колоністів. Експериментальним варіантом було перетворення Бахмутського повіту на самостійний німецький район, надавши йому першу повноту у вирішенні економічних та адміністративних питань. Експеримент виявився успішним [5, с. 176–186].

У рамках даних перетворень змінювалася і Пулинщина. Суттєвою відмінністю Пулинщини було те, що це реально був полінаціональний регіон, адже в складі майже 52-тисячного населення компактно проживали українці, євреї, німці, поляки, чехи та росіяни, і тому він вимагав більш суттєвішого підходу до змін. Заради цього було створено спеціальну комісію яка обстежила 145 населених пунктів, як на Пулинщині, так і на суміжних землях. Комісія створила чотири варіанти реорганізації Пулинської волості, із яких основними були два.

Перший варіант полягав у перетворенні регіону навколо с. Стара Буда. У даному варіанті до адміністративної одиниці мало входити 37 населених пунктів із населенням у 12559 осіб. Він був відкинтий, адже адміністративний центр не був розвинутий в економічному та інфраструктурному плані, що негативно впливало б на подальший розвиток. Другий варіант передбачав перетворення регіону із центром в Пулинах. У даному варіанті до адміністративної одиниці мало входити 75 населених пунктів із загальною кількістю населення у 25485 осіб. Однак даний проект був відхилений, адже

залишалося майже 40 тис. осіб, які б мали бути приєднані до інших районів республіки, а такий варіант був категорично не влаштовував очільника окружної комісії О. Ковальчука.

Після повторного дослідження спеціальної комісії Волинського окружного виконавчого комітету на засіданні ЦАТК було прийняте рішення утворити німецький національний район із комбінованим складом населення. Це було прецедентне рішення, адже на практиці радянської влади в Україні такого випадку ще не було. Однак на цьому процес створення Пулинського німецького національного району не завершився, адже це була прикордонна територія і ЦАТК звернулося до Волинського окрвиконкому із дорученням доопрацювати реорганізацію району. ЦАТК вбачало реорганізацію району із центром у колонії Хеймталь [6, с. 52–54].

Після довготривалих суперечок 20 червня 1930 р., Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 3 квітня 1930 р. було створено Пулинський німецький національний район із центром у містечку Пулини. В рамки даної адміністративної одиниці були включені 30 сільських рад, із яких 18 були німецькими. Основу економіки району складало сільське господарство. Особливість даного району продовжила проявляти себе, адже розвинені німецькі господарства не прагнули вступати до колгоспів, про це свідчать дані, що станом на 1 жовтня 1930 р. із 6587 господарств до складу колгоспу входило 594 (9 %). Опозиція радянській владі продовжила проявляти себе і тому із початку 1934 р. в районі розпочалися масові репресії над національними меншинами, яких згідно оголошень називали «класово-ворожими елементами». Врешті-решт район був розформований в 1935 р. «у зв'язку із економічною слабкістю» за постановою Політбюро КП(б)У від 17 вересня 1935 р. [7].

Отже, радянська політика відносно національних меншин була непродуманою та недалекоглядною. У рамках загальнореспубліканської центральної економічної та політичної сфери нові адміністративні регіони, маючи великий потенціал, не могли розвиватися, що в свою чергу викликало репресивні заходи зі сторони московського керівництва. Пулинський німецький національний район був приречений на розформування ще на моменті створення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кривець Н. В. Німці в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. 728 с.
2. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні. Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 152 с.
3. Арндт Эрнст Мориц. Во время своего путешествия в 1812 год по Волыни. *Родина Волынь*: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. Серия «Труды Житомирского научно-краеведческого общества исследователей Волыни». – Т. 17 / Сост. Н. А. Арндт, Г. П. Мокрицкий. – Визентхайд – Житомир, 1998.

4. Издание Волынского губернского статистического комитета (1906). Список населенных пунктов Волынской губернии. Житомир. Волынская губернская типография, 1906. 291 с.

5. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР. (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 12. С. 176–224.

6. Гуцало Л. Національне районування на Волині в 1920–1930-х роках (на прикладі польського та німецького населення). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 22. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. 216 с.

7. Пулинский немецкий национальный район, административно-территориальная единица в Украинской ССР. // Новая иллюстрированная электронная энциклопедия немцев России (НИЭЭНР). URL: <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/5604> (дата звернення: 4.04.2021)

8. Жуковський О. Адміністративно-територіальне реформування як один із факторів внутрішньої політики УСРР щодо національних меншин на Правобережжі у 1920-ті рр. XX ст. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Вип. 9. Київ : Вид. Центр КНЛУ, 2004. С. 97–105.

9. Жуковський О. І. Етнічні меншини Правобережної України у 20-ті роки XX століття: суспільно-політичний та культурний розвиток : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 180 с.

Зубова Ольга

магістрантка I курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Ковальчук І. В.**)

ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РАЙОН У 1920–1930-Х РОКАХ

Питання розміщення та життя національних меншин на території України є досить цікавим та актуальним. Польща та Україна мають давню та тісну історію, намагаються будувати дружні стосунки на сучасному етапі. Тому дослідження такого явища як «Польський національний район» потрібно для розширення бази знань про життя польського населення на теренах інших держав.

Дослідженням даної тематики займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Серед вітчизняних можна виокремити Т. Єременко (Зарецьку) [2; 3; 6], О. Калакуру [4; 5], Л. Гуцало [1], О. Рубльова [7].

Метою статті є розгляд історії польського національного району у 1920–1930-х роках.

Створенню Польського національного району сприяла радянська політика щодо національних меншин. Стратегія світової революції потребувала національної тактики її забезпечення. Національні утворення у вигляді національних районів повинні були створювати підготовчі полігони для нових комуністичних країн в Європі [6, с. 203].

Постанова РНК УРСР від 29 серпня 1924 р. «Про виділення національних районів і сілрад» дала «зелене світло» для створення національних

адміністративно-територіальних одиниць. Зазначалося, що норма для такого району становить 10 тис. осіб.

На одному із конгресів Комінтерну Фелікс Кон та Юліан Мархлевський висловили свою пропозицію щодо створення польського національного району на кордоні УРСР з Польщею. У подальшому, протягом 1923–1925 рр. до Волинської губернії з Білорусі та Росії було переселено понад 30 тис. польських родин [1, с. 243].

Для того аби реалізувати цей проект, потрібно було провести велику підготовчу роботу. До неї було залучено керівника Польської секції ЦК національних меншин ВУЦВК Яна Саулевича. Він обстежив 150 населених пунктів де переважало польське населення у Житомирській окрузі та надав звіт «По справі організації польського національного району» з докладною характеристикою.

У звіті зазначається, що район розташований неподалік залізниці «у середині трикутника гілок Бердичів – Шепетівка, Шепетівка – Новгород-Волинськ та шосе Новгород-Волинськ – Житомир» [6, с. 204].

За офіційними даними, район був економічно відсталим, не мав ні телефонного, ні телеграфного зв'язку. Більшість польського населення розмовляла польською мовою, а саме заможні – літературною мовою, бідні – польською та українською. Добре розмовляло польською мовою й інше населення польських сіл. Не спостерігалось й національних конфліктів. Мали місце змішані шлюби серед бідних родин.

Населення району мали різні релігії, але це не ставало предметом спору. Однак, польське населення вимагало створення національних шкіл та інших різних організацій.

Після детального обстеження місцевості у селі Биківка відбулася нарада з представників населених пунктів майбутнього району, де вони одногolosно проголосували за його створення. Польський національний регіон офіційно вирішили створити на базі Довбиського району Житомирської округи Волинської губернії постановою малої президії ВУЦВКа (протокол № 10/215 п. 22 від 1925 р.). Центром району став Довбиш. Зазначається, що до його складу входили лише польські села, селища та хутора розташовані вздовж кордону з Польщею [6, с. 204].

Склад польського національного району формувался із таких польських сільських рад: з Новоград-Волинського району – Чернецько-Слобідської з трьома населеними пунктами, де проживали 2370 осіб, з яких 2051 осіб (86 %) були польської національності, 264 – українців і 55 – німців; Владенської сільради з 4 селами і 1008 осіб населення, з яких 47 % були поляками); з Баранівського району – 7 сільрад; Кам'яно-Бродської з населеними пунктами, де поляки становили 34 %; Тартамівської сільради з 5 селами (61 % польського населення), Любарсько-Гутської сільської ради з 3 населеними пунктами, де мешкали 93 % поляків, Турівської сільської ради, яка охоплювала 5 населених пунктів з 94 % польського населення; Мар'янівської сільради з 4 населеними пунктами, де поляків було 81 %; Явненської сільради у складі 4 населених пунктів, 63 % населення яких було польське, Гуто-Жаборицької сільради з 3

населеними пунктами (74 % польського населення). До польського національного району приєднувалися також 5 польських сілрад з Пулинського району, 5 – з Чуднівського, 2 – з Миропільського [6, с. 204–205].

Для збільшення відсотку польського населення радянська влада на території нового району зараховувала до поляків автоматично усіх римо-католиків при визначенні національності мешканців.

У 1925 р. до новоствореного району було включено 26 сільських рад, що охоплювали 96 населених пунктів з 7557 дворами. Населення становило 40577 осіб, з них 28336 осіб (68,9 %) були поляками, 8098 осіб (20,4 %) – українцями, 2005 осіб (7,1 %) – німцями, 1319 осіб (3,3 %) – євреями [6, с. 205].

Поряд з цим, територія з кожним роком розширювалася і збільшувалася, приєднувалися нові населені пункти. У 1926 р. площа району становила 620 квадратних верст, де проживали 42061 мешканців, з яких 30907 були польської національності. У 1930 р. площа району дорівнювала 660 км², а населення налічувалося 43 тис. осіб. У 1931 р. населення зросло на 6424 осіб. У 1932 р. район увійшов до складу новоутвореної Київської області. У 1933 р. площа району збільшилася до 856,4 км², а населення – до 54319 осіб [6, с. 205].

Спочатку район мав назву – Довбиський. Однак на першому з'їзді рад, у квітні 1926 р. було вирішено перейменувати польський національний район на честь Юліана Мархлевського. Тому надалі він йменувався – Мархлевський, а сеелище «Довбиш» на «Мархлевськ» [1, с. 243].

У районі діяли 15 релігійних общин, у які були об'єднані мешканці. У Новому Заводі, Полосківці та Чернецькій Слободі діяли католицькі костьоли, а в Довбишах, Кам'яному Броді, Мар'янівці і Чернецькій Слободі 4 каплиці. Якщо говорити про освіту, то джерела вказують на працю шкіл, з яких більшість були польські, а також українські, німецька та українсько-польська [6, с. 205].

На території району працювали 7 промислових підприємств: у Кам'яному Броді – порцеляновий завод, Тартаку – смолокурний завод, Довбишах – порцеляновий завод, Новому Заводі – паровий млин і лісопильний завод, Бикові – скляний завод, Дубниках – кустарний шкіряний завод, черепично-цементна майстерня. Також проводилися кожного тижня ярмарки та базари у Довбишах, Кам'яному Броді, Мар'янівці, Биковці та Прутівці [6, с. 206].

Якщо говорити про стан економіки, то слід зазначити що район був сільськогосподарським. Розвитку невеликих місцевих підприємств, зокрема легкої та кустарної промисловості, сприяли поклади сировини на її території. З 1925 р. тут розвивається хмелярство. Серед основних культур, що вирощували у районі були жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка та картопля.

Загалом, польські села відставали у розвитку кооперацій. У серпні 1929 р. в польському національному районі був тільки один колгосп, який об'єднував 13 бідняцьких господарств. До початку 1930 р. створили ще 9 колективів з 123 господарств, а на 1 листопада вже існувало 22 колгоспи, які об'єднували 600 господарств з 9 тисяч, що становило 6,7% і 10% всієї орної землі [3, с. 49].

У Житомирі 20 червня 1931 р. проходив Всеукраїнський зліт поляків-колгоспників. Актуальним питанням серед інших стало боротьба за суцільну

колективізацію. Це було пов'язано з проблемою темпів колективізації у Мархлевському районі. Адже на початок 1935 р. темпи колективізації у більшості районів національних меншин були високими, а у польському районі найгіршими [1, с. 249].

Про негативне ставлення польського селянства до колективізації говорить і той факт, що навіть частина керівних працівників Мархлевщини заявила, що в умовах району, де багато хуторів і заболочених земель, взагалі недоцільно проводити колективізацію [5, с. 189].

У 1930-х рр. значних репресій зазнали національні спільноти, серед них і польська. Різні етнічні групи вважалися ворогами народу. Почалося масове ліквідування національних регіонів. З 1934 р. набуває планового характеру політика переселень та депортації у райони Сибіру, Казахстану [1, с. 250].

Постановою від 17 серпня 1935 р. було прийнято рішення про розформування Мархлевського району. У жовтні 1935 р. це рішення було продубльовано постановою президії ЦВК УРСР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області». Зазначалося, що «в зв'язку з економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, незручністю вслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмузжю, «розформувати Мархлевський та Пулинський райони» [1, с. 251].

Отож, Мархлевський польський національний район проіснував з 1925 по 1935 рр. Він був спробою радянської влади, заручившись підтримкою національних меншин, просувати свою політику та свої погляди на інші, неприєднанні держави. Тобто, під керівництвом комуністичної партії над польським населенням проводився експеримент по його «советизації». У 1920–1930-х рр. на шпальтах усі радянських видань красувалися заголовки про лояльну політику радянської влади по відношенню до національних меншин. Та експеримент не вдався. Район був відсталим та не піддавався тиску. Український історик Г. Стронський, оцінюючи дане питання, заявляє, що створення національних районів в УСРР, в даному випадку польського, носило не тільки антипольський характер (щодо Польщі як держави), але також і антиукраїнський [6, с. 217].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцало Л. В. Національні райони на Волині (1920-1930-і рр. XX ст.). *Житомищина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє*. 2007. Т. 1. С. 241–251.
2. Зарецька Т. І. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. 2010. Вип 19. С. 60–70. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2010_19_2_60
3. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття. Київ: Ін-т історії України, 1994. 74 с. (Історичні зошити). URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1994_5_1
4. Калакура О. Я. Етнополітологічне трактування правових засад політики коренізації української колонії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3–4. С. 315–330. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nziped_2019_3-4_19.
5. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ : Знання України, 2007. 508 с.

6. Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(2). С. 203–219.

7. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 1995. № 1–2. С. 116–156.

Ничипорчук Вікторія

студентка III курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Рудницька Н. В.**)

ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА А. ШЕПТИЦЬКОГО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Церковна й громадсько-політична діяльність А. Шептицького має багато різних і досить часто суперечливих оцінок. Радянська історіографія характеризувала А. Шептицького через призму політичної заангажованості та комуністичної ідеології. Перед сучасними вітчизняними дослідниками виникли проблеми, висвітлення яких донедавна було предметом фальсифікацій, наклепів та перекручень радянською історіографією. Очолюючи протягом сорока чотирьох років Українську Греко-Католицьку Церкву, митрополит А. Шептицький (1865–1944 рр.) зробив вагомий внесок в релігійну, національно-культурну та суспільно-політичну сфери. Він перетворився на постать, яка впливала на процеси, що відбувалися в Україні й у Східній Європі першої половини ХХ ст. В його діяльності та теоретичних напрацюваннях відображено боротьбу українського народу за державну незалежність, досягнення релігійної та національної єдності українського народу. Тому дослідження суспільно-політичної діяльності митрополита А. Шептицького є давно назрілим й актуальним науковим завданням.

Вагомий дослідницький внесок у розробку проблеми зробили праці істориків Я. Басистюка [1], С. Кияка [2] та інших. Для вивчення діяльності А. Шептицького цінними є праці К. Королевського та Л. Крупи [3].

Метою статті є висвітлення діяльності митрополита А. Шептицького у продовж 1920–1930-х рр.

Діяльність митрополита А. Шептицького припала на період українського національно-культурного відродження. Як зазначає у своєму дослідженні Басистюк Я., після його інтронізації 17 січня 1901 р., діяльність Шептицького А. оздоровила і зміцнила УГКЦ: соціально-економічні заходи відповідали інтересам галичан, а культурно-просвітницька діяльність була зорієнтована на піднесення моралі, освіти та духовності народу [1].

Як зазначає у своєму дослідженні Перевезій В., у міжвоєнний період митрополит А. Шептицький активно працював у напрямку розбудови освітньої діяльності церкви. Результатом такої діяльності стало створення у 1928 р. Львівської греко-католицької академії, Богословського наукового товариства

(1929 р.), Українського католицького інституту церковного з'єднання ім. Митрополита Рутського (1939) [5, с. 124]. Пащенко В. наголошує на тому, що початкова та середня освіта також не залишалася без уваги А. Шептицького. Товариство «Рідна школа», яке функціонувало в Галичині, виступало основним захисником й організатором середньої освіти. Для ефективної допомоги цьому товариству в 1933 р. було створено «Митрополичу шкільну раду», яка систематично розглядала проблеми українського шкільництва і шляхи їх вирішення [3].

Багатогранність постаті А. Шептицький підтверджується й його широкомасштабною фінансово-економічною діяльністю, спрямованою на розвиток економіки в краї та поліпшення соціального й економічного становища місцевого населення. Серед його ініціатив, які мали позитивний вплив на економіку, стало фінансування освіти талановитих дітей та опіки над дітьми-сиротами. Система охорони здоров'я також не лишилась без уваги А. Шептицького. Митрополит намагався надавати допомогу селянам у вирішенні їх побутових проблем та підвищенні їх соціального статусу.

Митрополит виступав проти насильницької полонізації краю, дискримінацію українського шкільництва, антиукраїнської національної політики польського уряду. Він перетворився на постать, довкола якої гуртувались здорові українські сили міжвоєнного періоду. Зокрема, Шептицький публічно осудив проведення польським урядом репресивної політики пацифікації. Він ініціював створення Українського католицького союзу (УКС), який мав на меті об'єднати українство на засадах християнської ідеології [6].

Не лишились поза увагою митрополита Андрея трагічні події 1930-х рр. у Радянській Україні. Разом з іншими єпископами, 24 липня 1933 р. він видав послання, в якому засудив штучний голодомор, А. Шептицький виступав в якості речника антикомуністичної опозиції в Галичині [7].

Друга світова війна стала ще одним випробуванням, через яке довелося пройти митрополиту. Проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української Держави, А. Шептицький, як духовний пастир УГКЦ, сприйняв із захопленням. У липні того самого року було створено верховний державний орган – Українську Національну Раду, що складалася з відомих українських політичних, громадських і культурних діячів. Діяльність українського Крайового комітету, яка координувала відновлення українських шкіл, відкриття у Львові філії Українського видавництва відбувалось під патронатом УНРади, президентом якої обрали митрополита А. Шептицького [4].

Душпастирська діяльність А. Шептицького складно піддається опису через свою багатогранність та різноманітність. Беззаперечним є його прагнення вивести греко-католицьку церкву на новий рівень, подолати кризу, в якій вона опинилася наприкінці XIX ст., і перетворити її на чинник національно-культурного відродження і державотворення. Як стверджує у своєму дослідженні С. Кияк: «У теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького чітко прослідковуються два напрямки. Перший стосувався єкуменічних змагань між католицьким Заходом та православним Сходом. Другий напрямок

стосувався порозуміння українців різних конфесій для того, щоби створити Український Патріархат східного обряду, але в злучі зі Святим Престолом» [2].

Отже, практична та теософська діяльність митрополита Андрея Шептицького дають змогу констатувати, що в його випадку складно заперечувати правомірність тези про важливість видатної постаті в історії. Завдяки його зусиллям, єдність української національної ідеї з релігійною стали універсальними, перетворились на найвищі виміри національної свідомості, що поєднували її історичний, державницько-правовий та морально-етичний рівні

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Басистюк Я. Андрей Шептицький – патріот та державний муж. *Матеріали наук. конф., присвяч. 100-річчя від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького*. Тернопіль : Астон, 78 с.
2. Кияк С. Українська діаспора як символ церкви – паломниці: проблеми і перспективи. *Історія релігій в Україні : наук. щорічн.* Кн. 1. Львів: Логос, 2004. С. 288–293.
3. Крупа Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і просвітне життя в Галичині. *Розбудова держави*. №1, 2006. С. 30–38.
4. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 1. Полтава, 1997. 544 с.
5. Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східно-галицькому суспільстві (20–30-ті роки XX ст.). *Розбудова держави*. 1998. № 11–12. С. 120–125.
6. Чепіль М. Роль українського духовенства у формуванні національної свідомості галичан. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Біблія на теренах України : Наукові записки*. Т. 3. Острог, 2000. С. 265–272.
7. Щербяк Ю. Просвітительська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2014. Вип. 19 (1). С. 264–270.

Мельниченко Олексій

студент IV курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

РАДЯНСЬКА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОПАГАНДИ

Дослідженнями явища пропаганди займалося чимало істориків у різні періоди, проте подібна тематика не втрачає своєї актуальності і зараз. Предметними дослідженнями займались такі історики як М. Литвин [3], О. Романів [4], Т. Степанчикова [5] та ін.

Метою статті є висвітлення радянської культурної політики на західноукраїнських землях як елементу пропаганди у 1939–1941 рр. Пропаганда завжди виступає одним із видів зброї в періоди воєн. Особливої актуальності ця тема набула в умовах так званої «гібридної війни», чим і обумовлена актуальність теми.

Події більш ніж 80-річної давнини дивним чином нагадують дії та вчинки сучасних політиків, зокрема, керманича Росії. Постаті двох тоталітарних

правителів ХХ ст. - А. Гітлера та Й. Сталіна відіграли рокову роль в житті значної кількості людей перш за все, європейського континенту, та всього світу. Перерозподіл сфер впливу, явні та таємні домовленості призвели до початку Другої світової війни. 1 вересня 1939 р. німецький вермахт вторгся у Польщу, а 17 вересня частини Червоної армії перетнули польсько-радянський кордон і зайняли міста Рівне, Дубно, Збараж, Тернопіль, Коломию, Львів, Стрий, Дрогобич, 18 вересня – Станіслав.

Завдяки оцифрованим джерелам, та можливості доступу до них, можемо відстежити переможні реляції радянських пропагандистів щодо польського походу Червоної Армії в газеті «Червона Зірка» за вересень–жовтень 1939 р. [1, с. 2].

Встановлення радянської влади супроводжувалося безпрецедентною пропагандою. Долучені до неї агітатори представляли радянський режим захисником національних і соціальних інтересів населення Західної України. Головним завданням, яке радянська влада поставила перед чиновниками та пропагандистами стала адаптація, примирення населення до/з новою соціально-політичною дійсністю. Радянські пропагандисти використовували найрізноманітніші засоби ідеологічного впливу на людей: тенденційне висвітлення фактів та перекручену інформацію, замовчування, напівправду і беззастережну брехню. Радянська преса витіснила із публічного простору конкурентів, що призвело до одностороннього подання та висвітлення інформації, значних маніпуляцій, замовчування важливих подій. Приховування важливої інформації та фальсифікації стали нормою.

Усунення з публічного простору та заборона діяльності «Просвіти», «Рідної школи», «Української бесіди» та інших громадсько-просвітницьких товариств стали ще однією ознакою утвердження нової влади [3, с. 44].

Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) потрапило під особливо пильну увагу радянської влади. У кращих радянських традиціях, закриття організації подавалось як колективно прийняте рішення, яке відповідає «новому моменту». В даному випадку мова йшла про те, що Товариство свою історичну роль відіграло [5, с. 83].

НТШ за тривалий час свого існування перетворився на потужний інститут зі значною матеріальною базою, на основі якої були створені шість інститутів Національної академії наук – археології, історії, етнографії, мови, літератури та економіки. Зміна у підпорядкуванні торкнулась і бібліотек, які в значній кількості були представлені у Львові. Це бібліотеки НТШ, Оссолінських, Баворовських, Народного Дому, Студіон, Жидівська кагальна. Їх об'єднали в одну [2, с. 114].

Окуповані Червоною Армією території Східної Галичини потрапили під значний радянський тиск у всіх сферах життєдіяльності. Стосувалось це і культурно-освітніх закладів, які сприймалися як важливі інструменти пропаганди. Ідеологізація торкнулась і театральної діяльності. У львівських газетах за 1939 р. писали про «перемоги героїв п'ятирічок», «боротьбу з класовими ворогами» та «світовим імперіалізмом», про «щасливе життя під зорею сталінської конституції» [5, с. 90].

У грудні 1939 р., Великий міський театр було перейменовано на Львівський державний театр опери та балету, з підпорядкуванням його Міністерству культури України. Нові умови вимагали так званої «ідеологічної чистоти», що призвело до змін у складі всіх структурних підрозділів: оркестру, хору, балетної трупі. До Львова приїхали випускники Київської, Харківської та Одеської консерваторій. На посади перших диригентів були запрошені «ідеологічно» виважені М. Покровський і М. Гончаров. До репертуару першого сезону 1940-1941 рр. увійшли: опери «Євгеній Онегін» П. Чайковського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Травіата» та «Аїда» Дж. Верді, «Кармен» Ж. Бізе, «Чіо-Чіо-Сан», «Богема» Д. Пуччіні, балети «Дон Кіхот» Л. Мінкуса, оперета «Циганський барон» Й. Штрауса. Призначена на 26 червня 1941 р. прем'єра вистави «Лілея» не відбулася. Розпродані квитки так і залишились у тих, хто хотів потрапити на новий балет українського композитора К. Данькевича. У липні 1941 р. Український львівський театр відкрив театральний сезон 1941–1942 р. «Запорожцем за Дунаєм» [2, с. 67].

Культурна політика радянського режиму суперечила основоположним ідеям українського політичного менталітету з його демократизмом і толерантністю, визнанням значущості людської особистості, свободи як основи існування. Незважаючи на активну діяльність установ культури Галичини за радянської влади, культурні процеси збіднювало обмеження духовного життя орієнтацією лише на радянську ідеологію, що душило творчу думку митців, а для багатьох з них закривало шлях до творчості. Ідеологічний тиск та організаційний контроль були головними складовими у ставленні влади до діячів культури.

Підсумовуючи, зазначимо, що культурна політика радянської влади була спрямована на запобігання усвідомленню українцями своєї здатності до самостійного національного життя, власних національних та громадянських прав, самобутності культури. Було накладено політичні, ідеологічні та класові обмеження, запроваджені нові правила поведінки, цінності та норми суспільно-політичного життя, що суперечило традиційним параметрам української ментальності, й призвели до поступового викривлення внутрішнього світу людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Из Государственной публичной исторической библиотеки. Газета «Красная Звезда» за сентябрь 1939 года. URL: <https://mi3ch.livejournal.com/3410835.html>
2. Культурне життя в Україні. Зб. документів. Київ : Наукова думка, 1995. 748 с.
3. Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1999. 151 с.
4. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка: традиції та перспективи розвитку: Доповідь на установчих зборах товариства. *Хроніка Наукового товариства ім. Т. Шевченка за роки 1989-1990 рр.* Львів, 1993. С. 26–27.
5. Степанчикова Т. Львівській єврейській державний театр (1939–1941). *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтво.* 2003. Вип. 3. С. 35–51.

Бондар Марина
учениця 11 класу Новогуйвинської гімназії
(науковий керівник: канд. іст. наук,
вчитель історії Новогуйвинської гімназії **Любченко В. В.**)

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРЩИНИ

Подіям Другої світової війни присвячено велику кількість наукових праць: монографій, брошур, наукових статей та ін. Це свідчить лише про те, що питання війни та окупації справедливо продовжують залишатися в полі зору не лише вчених, а й активно обговорюються серед широких верст населення. Проте, незважаючи на це окремі її питання потребують більш глибокого висвітлення для створення об'єктивної та цілісної картини війни. Одним з таких актуальних питань в плані наукового дослідження є політика нацистських загарбників в соціальній сферах на території Житомирської області в 1941–1944 рр.

Залежно від часу написання, політичних умов та доступу до джерел в історіографії Другої світової війни та її інтегральної частини нацистського окупаційного режиму можна виділити декілька напрямків – радянський, сучасний вітчизняний та зарубіжний. Перші праці присвячені подіям окупації з'явилися ще в період війни. Ці дослідження не містили глибокого аналізу, а переважно мали описовий характер, але саме в той період було накопичено перший матеріал та закладено основи для подальшого дослідження подій війни.

У 1960–1980 рр. вказана проблема одержала досить широке висвітлення у радянській історіографії. Незважаючи на те, що за радянської доби обов'язковою основою для дослідницької роботи була провідна роль комуністичної партії у боротьбі з ворогом, науковці розкрили важливість дослідження соціальних аспектів війни.

Після здобуття Україною незалежності ряд українських дослідників, використовуючи архівні документи, доступ до яких був раніше обмежений, та спираючись на досягнення своїх попередників, по-новому переосмислили чимало питань й подолали застарілі стереотипи у її висвітленні. Проте висвітлення діяльності нацистської окупаційної адміністрації на території Житомирської області не було предметом окремого дослідження.

Свій внесок у розробку теми зробили також західні вчені, дослідження яких тривалий час базувалися переважно на документах Нюрнберзького процесу та свідченнях біженців у США. Найбільший інтерес становлять праці голландського історика К. Беркгофа [2] та американської дослідниці В. Лауер [8], які ґрунтуються на широкій джерельній базі.

Джерельна база, використана для вивчення даного питання, представлена архівними матеріалами та публікаціями окупаційної періодичної преси, що виходила на території генерального округу «Житомир». Опубліковані статті вміщували розпорядження органів влади для місцевого населення, оголошення, інформацію про ситуацію у Житомирі, тощо. Джерельна база, є досить різною

за характером, походженням і ступенем інформативності, але дозволяє об'єктивно підійти до висвітлення даного питання.

Метою даної статті є розгляд соціальної політики нацистського окупаційного режиму на території сучасної Житомирської області.

Одним з перших кроків « нової влади » була реєстрація та перепис цивільного населення, здійснений у вересні 1941 р. за чотирма віковими категоріями, віросповіданням, національним та соціальним складом [15, с. 4].

17 травня 1943 р. нацистською владою було запроваджено « особисті посвідчення », що видавалися усім особам, яким виповнилося 12 років. Посвідчення були дійсні два роки і повинне було обов'язково мати фотографію, ім'я, прізвище, фах, особисті ознаки [16, арк. 7, 12]. З 21 листопада 1941 р. запроваджувався трудовий обов'язок на території України. Трудовій повинності підлягало не лише доросле, а й неповнолітнє населення. Так як на виробництві відчувався гострий дефіцит робочих рук, то було очевидним, що рамки вікового цензу протягом періоду окупації досить розширились. Тому до виробничих процесів залучалися неповнолітні віком 12–15, а інколи навіть 9–11 років [9, с. 67]. Невихід на роботу жорстоко карався. Так, розпорядження Новоград-Волинського гебітскомісара від 29 квітня 1942 р. встановлювало, що « ...за не вихід на роботу і також погане ставлення до роботи, кожний поліцейський має право при першій же нагоді відшмагати винного нагайкою. Якщо будь-хто не підкориться вдруге, то потрібно повідомити мені...і я дозволю повісити винного ». Наприклад, в Олевську за відмову вийти на роботу біло розстріляно 70 осіб. І таких випадків було дуже багато [10, с. 3]. Плата за годину роботи складала від 0,70 крб. для некваліфікованих робітників віком від 17 років або молодше, а для висококваліфікованих ремісників та старших робітників до 2,50 крб. Єврейське населення від вказаних сум одержувало 80%, а фольксдойче, навпаки, отримували надбавку в розмірі 50% від зазначених сум. Таким чином, кваліфікований робітник міг заробити за місяць приблизно 400 крб., з яких 3% відраховувалося на обов'язкове медичне страхування. Стає зрозумілим, що така заробітна плата не забезпечувала належного рівня життя, якщо врахувати ціни на продукти харчування (купити найдешевше яйця можна було за 4,20 крб.), оплату за помешкання та комунальні послуги [3, с. 6]. Робоча сила була потрібна нацистам також для роботи у Райху. З цією метою, у Житомирі, було складено у вересні 1941 р. списки близько 4 тис. незайнятих осіб, які були забрані та відправлені на роботу. Спочатку реєстрація робочої сили обмежувалася містами, а згодом перекинулася на село, де тривала до закінчення окупаційного періоду. Так, Житомирським генерал-комісаром було видано наказ: « Необхідно негайно посилити набір робочої сили. Завдання полягає в кількості 1000 робітників щодня і повинно виконуватись за будь-яких обставин » [1, с. 141, 153].

На початковому етапі окупації німецька військова адміністрація відновлювала зруйновані відступаючими радянськими військами міста. Німецька влада намагалася відновити водо- та електропостачання. Так, німецьке цивільне управління у м. Бердичів видало наказ про ремонтування водогінної мережі на вулиці Махнівській. Згідно цього наказу, все працездатне

населення, яке мешкало по Махнівській та прилеглих до неї вулицях, повинне було взяти участь у ремонті [13, с. 2]. Німецька влада відслідковувала також бактеріологічний та хімічний склад води. Якщо водопостачання німецька влада намагалася хоч частково відновити, то ситуація з роботою каналізації була іншою. Так, вбиральні переважно знаходилися на вулиці. Передбачалося, що вони мають бути цементовані, мати в глибину не менше одного метра та три рази на тиждень оброблюватися 20% розчином хлорного вапна [12, с. 4]. Також відновлення роботи електростанцій німецька влада почала вже в липні 1941 р., для відбудови яких використовувала працю військовополонених [5, арк. 548]. Проте незважаючи на всі ці заходи, майже все населення залишалося без світла, а якщо і користувалися електроенергією, попередньо отримавши на це дозвіл, а у разі відсутності такого, за самовільне користування, населення штрафували та позбавляли змоги в подальшому використовувати електроенергію. Електростанції працювали лише на 50% від своєї потужності внаслідок руйнувань, при відступі радянських військ та відсутності потрібної кількості пального [4, с. 5]. Саме тому окупаційна влада закликала населення заощаджувати електроенергію, а згодом навіть почала обмежувати її використання. Так, через обмежений запас вугілля населенню округу з 1 січня 1942 р. заборонялося використовувати електроенергію з 8 год. 30 хв. ранку до 12 год. дня, з 14 год. до 16 год. дня та з 22 вечора до 6 год. ранку [11, с. 4].

Окупаційна влада створила відділ пожежної безпеки та налагодила обслуговування армії міським транспортом. Становище із постачанням їжі було дуже скрутним, хоча завдяки успішному тиску з боку керівників управління сільського господарства зі збору продукції, денну норму хліб для «не німців» було збільшено до 400 г на одну особу. Штаб польового коменданта призначав людей з місцевого населення для очищення залізничного вокзалу, заводів міста від сміття. Станом на кінець серпня 1941 р. роботу поштового відділення, телеграфу та банку було відновлено, але трамвайна та залізнична системи на цей час ще не працювали. Згодом питання налагодження відповідної інфраструктури та контроль за санітарним станом міст перейшло до компетенції німецької цивільної адміністрації, яка на території округу була представлена генеральним комісаріатом та гебітскомісаріатами [8, с. 2].

Важливим етапом у справі покращення санітарно-епідеміологічного стану округу, було також відновлення роботи лікарень, та забезпечення їх персоналом, з метою подолання високого рівня захворюваності на інфекційні хвороби: плямистий тиф, малярію, туберкульоз, венеричні захворювання, про «рух» яких до Обласного відділу охорони здоров'я щомісяця гебітскомісари подавали звіт. Фінансування медичних закладів здійснювалося з місцевих бюджетів відповідних управ, але медичні заклади не мали ні коштів, ні медикаментів. Наприклад, місячний бюджет Ємільчинської районної лікарні Житомирської області складав у лютому 1942 р. 3000 німецьких марок. У цю суму входив фонд заробітної плати, витрати на ліки, санітарно-гігієнічні засоби та обладнання. А у м. Житомир у 1942 р. відновила свою діяльність поліклініка, в якій працював навіть рентгенівський та стоматологічний кабінети [7, с. 3]. Обстеження у цій лікарні пройти міг не кожен, оскільки воно було платним. Не

вистачало також і фахівців медичної сфери. Про це можна дізнатися зі звіту генерального комісара Житомира за березень 1943 р. У звіті відзначалося, що потреба у терапевтах і стоматологах задоволена, «враховуючи військовий час». Правда, відзначалося, що багато практикуючих лікарів не змогли надати свідоцтво про фахові іспити. Тому, постійно проводилися іспити, щоб встановити професійну придатність місцевих кадрів і забезпечити їх відповідним свідоцтвом. Вибіркові перевірки в деяких аптеках, амбулаторіях тощо, показали, що вони часто не відповідають найменшим гігієнічним умовам. Особливо вказувалося на поширення епідемії. Неодноразово згадувалося, що в аптеках немає дров для опалення, про відсутність ліків [6, с. 144]. Це викликало тривогу, оскільки німецька адміністрація усвідомлювала: населення лише тоді залишається працездатним, коли можна гарантувати певну надійність охорони здоров'я та гігієни. Це стосувалося не лише українського населення, а й німецького яке жило у тісному контакті з українцями, незважаючи на всі попереджувальні заходи. Для наведення санітарного порядку в містах і селах на території округу здійснювалися, також заходи спрямовані на очищення їх від сміття, бруду. Очищення міст і сіл від бруду покладалося на населення, за ухилення від цього обов'язку передбачався штраф у розмірі 200 крб. [14, с. 6].

Таким чином, політика нацистської окупаційної влади на території Житомирської області в соціальній сфері мала виражений грабіжницький характер. Політика була спрямована на знищення промислового потенціалу, на вивезення робочої сили до Німеччини та забезпечення німецької адміністрації всім необхідним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айкель М. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України (1941–1944). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 139–160.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою ; пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Критика, 2011. 456 с.
3. Вінницькі вісті (Вінниця). 1942. 11 січня.
4. Вінницькі вісті (Вінниця) 1942. 18 січня.
5. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1638. Оп.1. Спр. 26, арк. 548.
6. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів ; пер. з нім. О. Голубцов, І Хацевич. Київ : Наукова думка, 2008. 272 с.
7. Коростишівські вісті (Коростишів). 1942. 8 серпня.
8. Лауер В. «Опережающие подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе «Житомир» (1941–1944). *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал Центру «ТКУМА»*. Дніпропетровськ, 2007. № 4. С. 31–60.
9. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 64–77.
10. Немятый В. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Киев : Издательство политической литературы Украины, 1982. 230 с.
11. Нова доба (Бердичів). 1942. 6 січня.
12. Нова доба (Бердичів). 1942. 16 травня.
13. Нова доба (Бердичів). 1942. 11 липня.

14. Нова доба (Бердичів). 1942. 8 серпня.
15. Українське слово (Житомир). 1941. 18 вересня.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 23, 16 арк.

Криктюк Лілія

магістрантка I курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Ковальчук І. В.**)

ВКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ НАД НАЦИЗМОМ

Досліджувана проблематика полягає у висвітленні найважливіших дискусійних питань, зокрема про кількість українців на фронтах німецько-радянської війни та в лавах Руху Опору, людські та матеріальні втрати українського народу й загальні наслідки для України німецько-радянської війни.

Основою історіографії та джерельної бази цієї статті стали новітні електронні ресурси, які містять аналітико-статистичні дані щодо кількості людських втрат і матеріальних збитків народу України у роки німецько-радянської війни [1; 2; 3; 4; 5].

Мета статті полягає у визначенні ролі та місця українського народу в німецько-радянській війні.

Німецько-радянська війна – глобальніший військовий конфлікт світового масштабу, який поклав початок та став причиною найстрашніших трагедій в історії людства. Наслідком військової агресії Німеччини проти СРСР стали небачені жертви як серед військових, так і серед цивільного населення, в тому числі й України.

Переоцінити вклад українського народу в перемогу над нацизмом досить складно. Про це свідчать колосальні матеріальні збитки та демографічні втрати українців і громадян України інших національностей, яких зазнала Україна в роки німецько-радянської війни.

Трагедія українського народу в роки німецько-радянської війни полягала в тому, що на час початку збройного протистояння, територія України була розділена між кількома воюючими державами, а отже, українці, позбавлені власної національності та державності, були змушені воювати за чужі інтереси та «відстоювати» чужі погляди ціною власних життів та життів своїх рідних.

На початку війни з 16 областей України було мобілізовано близько 2,516 млн осіб. А для боротьби проти диверсійних ворожих груп на території республіки було створено 657 винищувальних батальйонів чисельністю 160 тис. чоловік [3]. У другій половині 1944 р. у арміях 1-го Українського фронту мешканці України становили від 60 до 70% осіб, а в окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів – перевищували 50% осіб. Як зазначають дослідники, впродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн українців. Загалом, у лавах Червоної армії перебувало понад 7 млн громадян

Української РСР, що становили майже 23% особового складу Збройних Сил Радянського Союзу [3].

Мільйони українців зі зброєю в руках мужньо протистояли німецькій військовій агресії у арміях Польщі, Канади, Франції, Сполучених Штатів Америки та Чехословаччини, на фронтах Європи, Північної Африки та Південно-Східної Азії, на Тихому та Атлантичному океанах [2].

Незважаючи на геноцид, жорстоку експлуатацію цивільного населення та нелюдські страждання, яких зазнав український народ внаслідок катувань та репресій з боку нацистів, українці, започаткувавши, антинацистський Рух Опору продовжували вести боротьбу з окупантами в партизанських загонах і з'єднаннях та підпільних групах й організаціях.

Внесок України у перемогу над нацизмом ліг на плечі народу тягарем неймовірно важких втрат, яких він зазнав на фронтах війни.

Їх загальна кількість перевищує разом узяті військові втрати Великої Британії, Канади, США та Франції. Кількість жертв українського населення в роки війни становлять не менше 14 млн чоловік. З них: 1) понад 5 млн цивільного населення; 2) 3 млн військових; 3) 1,5 мільйонів жертв Голокосту; 4) 500 тис. осіб було репресовано на Західній Україні; 5) 230 тис. кримських татар, вірмен, болгар та ін. було піддано депортаціям в Сибір, Казахстан та на Далекий Схід; 6) понад 2,4 млн українців було вивезено на примусові роботи до III Райху [1].

За підрахунками вчених, Центральна, Південна та Східна Україна втратила 30% населення, Галичина – 22%, Волинь і Полісся – 12% [1].

У лавах Червоної Армії своє життя за перемогу віддав кожен третій українець (порівняно з кожним 20-м в армії Великої Британії), а кожен другий, з тих, хто вижив – залишився інвалідом на все життя.

Жахливими соціальними наслідками німецько-радянської війни стали: понівечена психіка всіх без винятку мешканців України, мільйони людей залишилися на все життя прикуті до інвалідного візка, а сотні тисяч дітей, втративши на війні батька або матір – залишилися сиротами.

Суперечливими є статистичні дані щодо матеріальних збитків України в німецько-радянському протистоянні. За оцінками деяких дослідників в ході військового конфлікту між Німеччиною й СРСР було зруйновано близько 700 міст та 28000 сіл, з яких 250 спалено вщент.

На суцільні руїни перетворилося 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних закладів, 33 тис. шкіл, вузів, технікумів та НДІ; а також понад 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС [5].

В ході війни більшовики під патріотичними гаслами «Все для фронту! Все для перемоги!» вивезли з України 550 промислових підприємств, а також майно та худобу тисяч колгоспів: 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней, 9,3 млн свиней, 7,3 млн овець.

Кореспондент газети «Saturday Evening Post», відвідавши в 1945 р. Україну, з жахом писав у одному із своїх видань: «Те, що дехто намагається зобразити як «російську славу», було, насамперед, українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, завданих своїм містам, своїй промисловості, сільському господарстві, людській силі, ніж Україна» [4].

На сьогоднішній день, за підрахунками сучасних дослідників матеріальні збитки України в німецько-радянській війні оцінюються в понад 450 мільярдів доларів.

Один філософ сказав: «Смерть мільйонів – це лише статистика, а смерть кожної людини з цього мільйону – трагедія». Україна зробила неоціненний вклад у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною, втративши при цьому понад п'яту частину свого населення. З 41,7 млн людей, які мешкали до війни в УРСР, на 1945 р. залишилося тільки 27,4 млн чоловік, а загальне значення матеріальних втрат України становило понад 45% від збитку усього СРСР.

Разом з тим, понад 2,5 млн українців, за свій вагомий внесок в перемогу над нацизмом, були нагороджені радянськими та західними медалями й орденами, більше 2 тис. стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі, а український льотчик Іван Кожедуб, який збив 64 німецьких літаки – став Героєм тричі.

Отже, народ України зробив надзвичайно великий внесок у досягнення перемоги над нацизмом і заплатив за це чи не найвищу ціну в Європі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Внесок України у перемогу над нацизмом. Інфографіка. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2012473-vnesok-ukraini-u-peremogu-nad-nacizmom-infografika.html (дата звернення: 25.04.2021).

2. Внесок українського народу у перемогу над нацизмом. URL: <http://rcnubip.org.ua/news/2018/05/09/vnesok-ukrayinskogo-narodu-u-peremogu-nad-nacizmom/> (дата звернення: 22.04.2021).

3. Незаперечний внесок України у перемогу над нацизмом. URL: <https://egypt.mfa.gov.ua/news/3720-nezaperechnij-vnesok-ukrajini-u-peremogu-nad-nacizmom> (дата звернення 22. 04.2021).

4. Роль українського народу у перемозі антигітлерівської коаліції над нацизмом, втрати України у Другій світовій війні. URL: https://bmr.gov.ua/index.php?id=800000125&tx_news_pi1%5Bnews%5D=1144&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&cHash=0b5400b400bd57b5a0d0717f405dbf26 (дата звернення: 24.04.2021).

5. Україна. Друга світова. Тільки цифри. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/7/5017138/> (дата звернення: 23.04.2021).

Дідук Мирослава

магістрантка І курсу історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: д-р іст. наук,

професор кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Стельникович С. В.**)

ПРОПАГАНДА ТА УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Поява кінематографу стала знаковою подією для багатьох держав, особливо для СРСР, оскільки він надавав можливості для широкого пропагандистського впливу на населення. У свою чергу, за допомогою

кінематографа відбувалася масова радянська націоналізація населення в УРСР. Український кінематограф ХХ ст. пройшов складний шлях становлення. Маючи передумови для розвитку, зокрема у контексті відображення самотності українського народу, вітчизняне кіномистецтво було тісно пов'язане з ідеологією та пропагандою, метою якою стала популяризація радянського способу життя, виховання «радянської» людини тощо.

Нині історія українського радянського кінематографу, його пропагандистський потенціал лише починає вивчатися. При цьому серед перших дослідників цього питання передусім необхідно відзначити С. Безклубенка [1], Л. Госейка [3], А. Приходько [5].

Метою пропонованої статті є узагальнений аналіз проявів пропаганди у кінематографі УРСР другої половини ХХ ст.

Для кращого розуміння феномену пропаганди передусім варто окреслити основні ознаки цього терміну. Під «пропагандою» розуміється розповсюдження та роз'яснення певних поглядів, ідей, знань і учинь [4]. Тобто, це є своєрідна агітація до чогось, у даному випадку – до сприйняття населенням радянської ідеології. Відправною точкою використання пропаганди в кінематографі, як масовому мистецтві, можемо вважати кінострічки, що з'явилися під час Другої світової війни, адже їх основною метою стало піднесення громадянського духу, активізація патріотичних настроїв та ненависті до ворога. Слід мати на увазі, що кіно в умовах тоталітарного режиму перестає бути лише розважальною індустрією, отримуючи і політичне забарвлення. Це підтверджує навіть той факт, що лідери Радянського Союзу напряду втручалися у розвиток кіноіндустрії [5].

Основною вимогою перед кіномитцями повоєнних років та періоду «відлиги» стає створення яскравих кінострічок про радянську радісну й безтурботну дійсність, головним героєм якої є робітничий клас – «будівельник комунізму». Зразковими фільмами, що відповідали таким вимогам, стали російські фільми «Молода гвардія», «Сільська вчителька», український фільм «Весна на Зарічній вулиці» тощо. Окрім іншого, тут вимагався показ «безперервного процесу всебічного розвитку радянського суспільства». При цьому, важливим елементом у розвитку українського кінематографу стала тема «дружби народів» і показ українців як гармонійної частини великої багатонаціональної держави [1].

Важливим фільмом у контексті пропагандистського аналізу є український радянський фільм «Весна на Зарічній вулиці». Враховуючи основні вимоги періоду «відлиги» та партії зокрема, кінокартина вважається ідеальним зразком пропагування радянського способу життя та ідеалу радянської людини, а саме – працьовитого робітника, який трудиться на благо держави. Тут люди зображені простими, щирими, ладними допомогти в складній ситуації. Образ вчителя відповідає тодішнім реаліям – вимоглива та зібрана, зацікавлена в своїй учнях та

їх знаннях, сердечна особа. Цікавим також є образ «вечірньої школи», який пропагує необхідність, навіть для робітника, здобуття базової середньої освіти [2].

Відносно вільні процеси розвитку культурного середовища за Микити Хрущова змінились етапом напруження і «чистки» Леоніда Брежнєва та його соратників [1]. У той же час у кінематографі широко виходять нові стрічки, як художні, так і документальні. Поява документального кіно була обумовлена, в першу чергу, протистоянням західному способу життя. Кінострічки починають носити науковий характер, в основу покладається освітній аспект. Такими фільмами, як приклад, стали: «Мова тварин», «Чи мислять тварини?», «Сім кроків за горизонт». Серця багатьох глядачів захопила кінострічка «Чародії» Костянтина Бромберга, основні події якої розгортаються в «Науковому універсальному інституті незвичайних послуг». І хоч в основу цього фільму покладено фантазійний та комедійний характер, він відтворював наукову сферу радянських людей, пропагував ідею інтернаціональності.

Українське радянське кіно періоду «перебудови», на жаль, не має значних здобутків, оскільки кількість вітчизняних кінокартин різко скоротилася [5]. Відповіддю на невідворотні зміни стають фільми гостросоціальної тематики: «Астенічний синдром», в якому піднімаються питання смерті та емоційного вигорання; «Лебедине озеро. Зона», що привертає увагу до життя в'язня тощо. Катастрофа на ЧАЕС сколихнула і кіноіндустрію, вона стала знаковою для українського кінематографа [3]. У своїй основі, фільми на тематику катастрофи спрямовані на відкриття справжніх масштабів людських втрат, впливу на фізичне та психічне становище людини. Також режисери намагались засудити факт приховування реальних наслідків катастрофи. Кінокартини епохи «перебудови» немов би пробуджують людей, піднімають на поверхню питання, що раніше хвилювали багатьох, однак замовчувались.

Отже, український радянський кінематографі другої половини ХХ ст. був нерозривно пов'язаний з пропагандою. У першу чергу – це пропаганда радянського способу життя та виховання «радянської» людини. Певна лібералізація для кіно в Україні прийшла лише в умовах «перебудови». Водночас ряд українських фільмів цього часу мають значну мистецьку цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безклубенко С. Д. Українське кіно. Начерк історії. Київ: КНУКиМ, 2001. 170 с.
2. «Весна на Заречной улице». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k8sf5-rolFw>
3. Госейко Л. Історія українського кінематографа. Київ, 2005. 417 с.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. Москва: Мир и Образование, Оникс, 2011. 736 с.
5. Приходько А. С. Історія українського кінематографа ХХ століття: навч. посібник. Київ: Педагогічна думка, 2012. 128 с.

Малашенко Галина
магістрантка I курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: д-р іст. наук,
професор кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Стельникович С. В.**)

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ 1960–1980-х років: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Становлення української політичної нації та формування громадянського суспільства у тому числі мають враховувати історичний досвід. Щоб збудувати демократичну, правову, соціальну державу потрібно враховувати історичне тло, на якому розгортався процес державотворення України, історичний досвід попередніх поколінь. Непересічним у цьому контексті був дисидентський рух 1960-х – 1980-х років, який, фактично, став етапом на шляху до незалежності, сторінкою у національно-визвольній боротьбі українського народу ХХ ст.

Серед сучасних науковців, які досліджують проблеми зародження, розвитку та особливості дисидентського руху в Україні, передусім необхідно назвати таких дослідників: О. Бажан [1; 2], Б. Захаров [4], І. Коляда [5], О. Мягка [6], Г. Сергієнко [7], Л. Федик [8], Н. Якубенко [9] та інші.

Метою даної статті є характеристика передумов виникнення та особливостей дисидентського руху в Україні у 1960–1980-х роках.

Процеси демократизації та лібералізації суспільно-політичного життя, якими характеризувалася «відлига» у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., стали однією із передумов виникнення дисидентського руху в Україні. Важливу роль у появі дисидентства також відіграв досвід масового національного руху 1940–1950-х рр. на території Західній Україні, який продемонстрував безперспективність агресивних методів боротьби в тоталітарній державі. Передумови виникнення дисидентського руху пов'язані і зі світовим процесом деколонізації, антитоталітарними виступами в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині; міжнародним правозахисним рухом, який розгорнувся у 1948 р. після прийняття Загальної Декларації прав людини. У свою чергу, як зазначає І. Коляда, основними причинами виникнення дисидентського руху були політичні, а саме: функціонування однопартійної системи, яка унеможлиблювала демократичний вибір шляхів політичного розвитку, забороняла існування та діяльність опозиції; натомість цензура була наявна майже у всіх сферах життя суспільства, як і повна бюрократизація системи управління. Політика русифікації, позбавлення українського народу права та можливості вільного національно-культурного розвитку – вирізнялися серед національно-культурних причин розгортання дисидентського руху. Серед соціально-економічних причин варто вказати досить низький рівень життя українців, впровадження владними органами малоефективних та неактуальних моделей економічного розвитку. Релігійні причини мали місце через державну антирелігійну політику [5, с. 32–33].

Слово «дисидент» (лат. *dissidens*) означає «відступник», але в історичному, державно-політичному аспекті – це людина, політичні погляди якої протилежні офіційно встановленим в країні, де вона мешкає; це політичний інакодумець та (або) учасник опозиційного руху. На думку Л. Федик, пізніше синонімом слова «дисидент» став термін «правозахисник» – людина, яка виборює громадянські, релігійні та національні права [8, с. 49]. Якщо говорити про дисидентство загалом, то О. Бажан під ним розуміє комплекс філософських, політичних, соціально-економічних та культурно-релігійних напрямків, рухів, які цілком або у певних значущих аспектах протистоять офіційним доктринам в усіх сферах політико-правового та духовного життя суспільства [2].

Дослідники поділяють дисидентський рух в Україні на кілька основних видів: 1) демократичне (правозахисне) дисидентство; 2) релігійне дисидентство; 3) національно-орієнтоване (українське) дисидентство; 4) опозиційні рухи серед національних меншин (кримсько-татарський і єврейський національний рухи), але ці напрямки часто поєднувалися [9, с. 206–207]. Серед дисидентів вирізняли дві групи: першу – «незгодних», до них відносили тих осіб, які діяли відкрито, в рамках чинних законів та виключно легальними методами; друга група складалася із осіб, які проводили свою діяльність підпільно [8, с. 50]. Серед перших дисидентів називають Левка Лук'яненка та Івана Кандибу, які були одними із засновників Української робітничо-селянської спілки, що діяла в Західній Україні в 1958–1961 рр. [9, с. 214].

Особливістю дисидентства було те, що воно охоплювало різні соціальні верстви, але найбільшу частину із них займало молоде покоління інтелігенції. Спільною ознакою усіх напрямів дисидентства була боротьба за національні інтереси українського народу, наявність національного фактора. Н. Якубенко зауважує, що дисидентський рух водночас мав на меті подолання таких явищ політичної та суспільної сфери, як надмірний бюрократизм, тотальна русифікація, обмеження громадянських прав і свобод [9, с. 206].

Основними формами діяльності дисидентів були: 1) створення та поширення просвітницьких, наукових, правозахисних, літературних текстів через самвидав і західні засоби масової інформації; 2) об'єднання у незалежні громадські організації; 3) надсилання офіційних петицій у радянські владні інстанції та «відкриті листи» й апеляції до громадської думки (радянської, зарубіжної); 4) проведення публічних акцій (демонстрацій, розповсюдження листівок), голодування. О. Мягка вказує, що саме самвидав став однією із найбільш поширених та ефективних форм діяльності у дисидентському русі [6, с. 85]. У системі розповсюдження самвидаву головними центрами були Київ та Львів.

У самвидаві 1960–1980-х років описувались реалії політики СРСР, проблеми функціонування української мови та культури тощо. Серед важливих документів політичного самвидаву назовемо статтю Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи

русифікація?». Розповсюджувалися праці В. Чорновола «Лихо з розуму», «Правосуддя чи рецидиви терору?», трактат М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», памфлети В. Мороза. Із 1970 р. завдяки самвидаву починає видаватися журнал «Український вісник», де публікувалися документи про політичні репресії, публіцистичні статті, літературні твори (редактор – В. Чорновіл).

Варто зазначити, що дисидентський рух включав у себе і рух «шістдесятників» – створене митцями об'єднання, покоління інтелігенції, яке вірило у нове суспільство, перемогу свободи і демократії. Вони були названі так через розквіт творчості їх представників саме у 60-х рр. ХХ ст. Серед представників шістдесятництва у першу чергу відзначимо В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко, літературних критиків І. Дзюбу, Є. Сверстюка, І. Світличного, художників П. Заливаху, А. Горську, кінематографістів Ю. Ілленко, Л. Осику. «Шістдесятники» популяризували українську мову та літературу, виступали на їх захист, досліджували українську історію, піддавали критиці політику русифікації [9, с. 210]. Дослідниця О. Мягка називає цей прошарок інтелектуальної опозиції «опозиційними особистостями».

У 1988 р., коли була заснована Українська гельсінська спілка, дисидентський рух перейшов на новий рівень розвитку. У цей час він характеризувався сформованою організаційною структурою й чітко окресленою політичною програмою, де вже говорилося про вихід України зі складу СРСР, створення незалежної демократичної української держави [6, с. 86].

Отже, дисидентський рух 1960–1980-х рр. в Україні був важливою складовою національно-визвольного руху ХХ ст. Передумовами його виникнення стали процеси демократизації та лібералізації суспільно-політичного життя; світовий процес деколонізації; антитоталітарні виступи у ряді країн; міжнародний правозахисний рух. Особливостями діяльності дисидентів, до яких ми відносимо і шістдесятників, стало створення та поширення просвітницьких, наукових, правозахисних, літературних текстів через самвидав і західні засоби масової інформації; об'єднання у незалежні громадські організації; надсилання офіційних петицій в радянські владні інстанції та «відкриті листи» й апеляції до громадської думки (радянської, зарубіжної); проведення публічних акцій (демонстрацій, розповсюдження листівок); голодування. Дисидентський рух мав на меті відстоювання національних інтересів українського народу мирними методами, подолання бюрократизму, тотальної русифікації, утвердження громадянських прав і свобод.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістеріум*. 2001, № 7. С. 27–31.
2. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001, № 2. С. 520–529.
3. Ведмідь Л. Опозиційний рух в Україні другої половини 1950-х – середини 80-х рр.: вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012, № 20. С. 271–282.
4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 157 с.
5. Коляда І. Методика формування уявлень про громадсько-політичне життя при вивченні історії України у 11 класі на прикладі теми уроку: «Опозиційний рух наприкінці 1960-х – у 1980-х рр.». *Історія в школі*. 2019, березень-квітень. С. 31–49.
6. Мягка О. Національно-визвольний рух України в 60-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. (короткий огляд проблеми). *Емінак*. 2008, № 1–4. С. 84–89.
7. Сергієнко Г. Зародження руху та особливості діяльності шістдесятників в Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017, № 1. С. 5–8.
8. Федик Л. Дисидентський рух як форма протидії державним та партійним органам радянської влади в 60–80-х рр. ХХ ст.: історико-правовий аспект. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право»*. 2017, № 4. С. 49–56.
9. Якубенко Н. Українське національно-орієнтоване дисидентство: змістові особливості та основні періоди. *Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність: колективна монографія*. Київ: КНЕУ, 2014. С. 206–228.

Кравець Анастасія

магістрантка історичного факультету

ЖДУ ім. І. Франка

(науковий керівник: канд. іст. наук,

доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Сичевський А. О.**)

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В РЕЛІГІЙНОМУ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ (1989–2020 рр.)

У наш час Українська греко-католицька церква є другою за значимістю Східною католицькою конфесією після православ'я та налічує 5,5 млн вірян. У період з 1946 по 1989 р. УГКЦ була змушена діяти підпільно.

Процес відновлення УГКЦ розпочався в Україні в середині 1980-х рр., яка мала на той час статус підпільної організації. 17 вересня 1989 р. тисячі людей прийшли до собору Святого Георгія у Львові, вимагаючи легалізації УГКЦ та зустрічі Папи Римського Івана Павла II з президентом СРСР М. Горбачовим. Лише 23 січня 1990 р. у храмі Преображення у Львові було зібрано Собор УГКЦ та проголошено легалізацію Церкви на території нашої держави. Із цього часу церква провадить активну релігійно-громадську роботу, сприяючи підвищенню рівня духовності та єдності мирян, здійснює їх підтримку та провадить просвітницьку діяльність із актуальних соціальних питань.

Аналіз процесу відродження й розвитку УГКЦ є актуальним та важливим для досліджень науковців у галузі історіографії. Питання стану УГКЦ у період 1991–1994 рр. були висвітлені у працях А. Колодного [3], С. Кобути [4], В. Марчука [5], П. Яроцького [3]. У працях В. Бондаренка було порушено питання міжконфесійних конфліктів та надано загальну характеристику стану церковного життя в Україні [1]. Питання розвитку УГКЦ в період 2000–2020 рр. окреслено у дослідженнях О. Сокола [6], А. Юраша [7].

Мета статті – проаналізувати особливості діяльності УГКЦ в релігійному та громадському просторі на території України у 1989–2020 рр.

Процес відновлення УГКЦ став частиною історії національного відродження. В цей час тисячі священиків та черниць на чолі з єпископами та митрополитом Йосипом Сліпим потрапили до в'язниці, сотні священнослужителів були змушені зректися своєї віри, а інші – пішли у підпілля [1, с. 20]. У той час храми закрили, знесли або перетворили на комунальні приміщення. Однак УГКЦ виявила надзвичайну життєву силу, а її священники сприяли відновленню віри.

За умов підпільної діяльності (1988 р.) греко-католикам вдалося організувати масові служби у м. Грушеві Львівської області та у с. Зарваниці Тернопільської області. Ці служби стали «виразником» прав греко-католиків на свободу віросповідання. Групи греко-католицьких ієрархів та священиків неодноразово зверталися до вищих органів влади та міжнародних організацій з проханням узаконити діяльність церкви. У січні 1989 р. Єпископ Павло Василик знову звернувся із проханням до М. Горбачова про зустріч для вирішення «болючих питань, пов'язаних з організацією нашої церкви» [1, с. 20]. Також було порушено питання про легалізацію та реєстрацію громад української греко-католицької церкви. Адже у результаті цих заходів 1 грудня 1989 р. у Ватикані відбулася зустріч Іоана Павла II і М. Горбачова, внаслідок якої діяльність УГКЦ була легалізована.

Легалізації діяльності УГКЦ сприяли суспільно-політичні організації – «Народний рух України», «Гельсінський союз», «Український християнсько-демократичний фронт» та інші. На першому засіданні Руху (вересень, 1989 р.), було прийнято резолюцію «Про церкви в Україні». Цей документ регламентував свободу віросповідання, було поставлено питання легалізації Української православної церкви та засуджено політику РПЦ у перешкоджанні діяльності УГКЦ. Друге зібрання Руху (1990 р.) ознаменувало процес відродження і розбудови Української греко-католицької церкви та визначило роль шляхів впливу церкви на духовне життя суспільства.

На початку 1991 р. кількість греко-католицьких громад у Львівській області була 907, 375 – в Івано-Франківській, 392 – у Тернопільській та 127 – у Закарпатській областях. РПЦ мала змогу контролювати близько 600 громад. 23 квітня того ж року ВР СРСР було ухвалено Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», згідно якого регулювалися питання ролі УГКЦ у житті українців.

Розбудова Української греко-католицької церкви відбувалася протягом усього періоду незалежності України. До 1992 р. греко-католики належали до

трьох єпархій у містах: Львів, Івано-Франківськ та Мукачево. Проте на Синоді єпископів (16–31 травня) було збільшено кількість єпархій до чотирьох: Зборівську, Тернопільську, Коломийсько-Чернівецьку, Самбірсько-Дрогобицьку. На 1 січня 1992 р. у Львівській області налічувалось 907 греко-католицьких общин, 375 – в Івано-Франківській, 392 – у Тернопільській та 129 – у Закарпатській областях. У середині 1990-х рр. в УГКЦ налічувалося близько 3023 громад, 61 монастир, 996 ченців та черниць, 1896 представників духовенства, 7 духовних шкіл та 843 недільні школи [3, с. 208].

У 1996 р. Єпископ Л. Гузар був обраний помічником єпископа УГКЦ. На зібраннях патріархів УГКЦ (1996 р., 1998 р., 2002 р.) було приділено особливу увагу питанням ролі церкви та церковних громад щодо актуалізації релігійного та соціального життя у їх нерозривному взаємозв'язку. Ці питання стосувалися навчання та виховання дітей і самих мирян у вірі, підтримка належного рівня духовності дітей і дорослих та питання соціального служіння духовенства. На третьому зібранні Синоду 1998 р. також розглядалися зловоденні соціальні проблеми України: бездуховність, розлучення та ін.

14 грудня 2000 р. Синод Єпископів УГКЦ обрав єпископа Любомира своїм очільником. У 2000 р. у м. Бучач було створено Стрийську і Сокальську єпархії. Згодом реорганізували Тернопільську і Зборівську єпархії.

У 2002 р. було прийнято рішення про перенесення престолу патріарха до Києва. 2002 р. ознаменований утворенням Донецько-Харківського та Одесько-Кримського екзархатів. 1 жовтня цього ж року відроджено діяльність благодійного фонду «Карітас Самбірсько-Дрогобицької єпархії». У 2002 р. фонд надавав допомогу наркозалежним та незахищеним верствам населення.

На початок 2003 р. в Українській греко-католицькій церкві було 3334 релігійні громади, 2075 священників, 88 монастирів, 1096 ченців та черниць та 13 шкіл духовного спрямування, з 1413 майбутніми священниками. У Закарпатській області існували дві греко-католицькі єпархії (Ужгород та Хуст), які були безпосередньо підпорядковані Конгрегації Східних Церков у Римі [4, с. 23].

У 2004 р. центр «Карітас Самбірсько-Дрогобицької Єпархії УГКЦ» провів соціальні акції із протидії торгівлі людьми. Цей рік також ознаменований створенням центру реабілітації «Назарет». У 2005–2006 рр. розглядалися такі важливі соціальні проблеми, як питання абортів, розлучень, корупції та алкоголізму.

На 2006 р. було проведено 16 синодів єпископів та три засідання патріаршого собору УГКЦ: перше стосувалося проблеми євангелізації (2007 р.), друге – ролі церкви у житті мирян (2008 р.).

15 січня 2008 р. було утворено Луцький екзархат. 2009 р. було організовано діяльність благодійного фонду «Андріїв гріш». У 2010 р. УГКЦ Синодом Єпископів було проведено заходи із покращення опіки за мігрантами та організовано душепастирські служіння з цього приводу.

23 березня 2011 р. Синод єпископів УГКЦ обрав Верховним єпископом Києво-Галицьким Святослава Шевчука. Цей рік також ознаменований перекладом літургійних текстів та українську мову.

На 1 січня 2013 р. УГКЦ налічувала 3756 монастирів, 365 громад, 16 освітніх закладів, 1276 недільних шкіл, 3685 споруд, 2594 священників. 18 серпня 2013 р. Патріарший собор Воскресіння Христового був освячений та урочисто відкритий. Відтоді Греко-католицька церква відновлює історичну справедливість і повністю повертається до Києва як центру УГКЦ, адже до цього осередком був Львів.

Станом на 2015 р. УГКЦ мала такий адміністративний поділ на єпархії: Київська, Львівська, Стрийська, Самбірсько-Дрогобицька, Тернопільсько-Зборівська, Івано-Франківська, Сокальсько-Жовківська, Бучацька, Чернівецька, Івано-Франківська, Кам'янець-Подільська [5, с. 33]. До неї також входили екзархати: Донецька, Харкова, Одеси, Луцька, Криму.

2017 р. зі складу Коломийсько-Чернівецької єпархії рішенням Синоду Єпископів УГКЦ виокремлено єпархію у м. Чернівці [3, с. 16].

У 2020 р., починаючи із 12 березня, було скасовано всі хресні ходи через епідемію. 15 жовтня стартувала благодійна акція «Нагодуй бідного», яка мала на меті допомогу найбільш вразливим групам населення в умовах пандемії. 25 жовтня Синод Єпископів висловив своє звернення до мирян із приводу їх моральної свідомості та євангельських цінностей щодо обрання представників територіальних громад на засадах чесності та розсудливості.

15 січня 2021 р. було організовано заходи із опіки духовно-пасторального спрямування греко-католиків (вірних) у таких осередках, як Львів, смт Рудно, смт Рудно [7, с. 28].

Таким чином, УГКЦ до 1989 р. через заборони радянської влади була змушена діяти підпільно. Лише із 23 січня 1990 р. діяльність греко-католицької церкви була узаконена. Починаючи із 1990 р. УГКЦ набула нового соціального статусу, який мав етнічно-національний зміст. Легітимація УГКЦ стала засобом переосмислення ролі та місця релігії в суспільстві та державі, повернення до життя, звичаїв та історичних традицій духовності української нації. Через це на Синодах Єпископів систематично порушувалися гострі соціальні питання віри і духовності, роль мирян у діяльності церкви, соціальні питання (виховання дітей, заходи щодо просвіти дорослих, алкоголізму, абортів). З 1993 до 2020 рік греко-католицька церква в Україні значно збільшила кількість єпархій, досягла структурного розвитку та відновила духовну освіту населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. *Людина і світ*. 2015. № 12. С. 19–39.
2. Благодійна Україна. URL : https://www.blagoukraine.org/news/490-odesa_20.html
3. Історія релігії в Україні: навч. посібник А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2016. 735 с.
4. Кобута Степан. Політичні аспекти легалізації Української Греко-Католицької Церкви (1987–1991). *Людина і політика*. 1999. № 3. С. 23.
5. Марчук В. Греко-католицька церква в суспільному розвитку України: відновлення і офіційне визнання на переломі 80–90-х рр. XX ст. *Схід (журнал)*, 2002. № 3. С. 45–56.
6. Сокол О. Кто такие греко-католики и какова их роль в Украине? *Время*. 27 січня 2011. С. 2.
7. Юраш А. Українське православ'я за і після патріарха Димитрія. *Поступ*. 2017. 6 травня.

Сторожук Олена
магістрантка II курсу історичного факультету
ЖДУ ім. Івана Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Сичевський А. О.**)

РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА У РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ (2013–2021 РР.)

Суспільно-політичні перетворення ніколи не виступають у так би мовити «чистому» вигляді. Незважаючи на заяви окремих релігійних лідерів про аполітичність конфесій, релігія глибоко інтегрована у всі сфери суспільного життя – культуру, освіту, побут і політику. Тому соціально-політичні конфлікти, які пронизують різні сфери суспільного життя, знаходять відображення у релігії. Події кінця 2013 р. – до сьогодні не тільки змінили напрям розвитку нашої держави, але і презентували невідкладні проблеми в українському соціумі. Як наслідок дослідження Революції Гідності та російсько-української війни, зокрема її релігійної складової – є стратегічною темою дослідження задля подолання проблем, які постали в українському суспільстві.

Історіографія проблеми є доволі репрезентативною. Ця тема стала предметом наукового зацікавлення низки дослідників, серед яких виокремимо праці В. Єленського [8], Р. Бойка [2], А. Гордєєва [3], Л. Филипович та О. Горкуші [4].

Метою статті є аналіз релігійної складової як структурного елементу громадянського суспільства, її ролі в умовах Революції Гідності та російсько-української війни (2013–2021 рр.).

Під час протестів на Майдані наприкінці 2013–2014 рр. релігійні лідери, групи та організації відігравали ключову роль у протестах та посередництві між владою та опозицією. Проте використання церкви як ресурсу для формування соціальних процесів представляють як можливості, так і серйозні виклики для церковних організацій. Це має значний вплив на публічні дебати і стверджує свою роль у політиці, навіть у світських Європейських країнах [2, с. 23].

Загалом слід сказати, що в еволюції поглядів учасників Майдану на його церковно-релігійний фактор можна виділити декілька етапів:

1) від початку акції 21 листопада до ночі на 30 листопада, коли відбувся розгін студентів на Майдані Незалежності спецпідрозділами міліції, після чого частина студентів знайшла притулок у Свято-Михайлівському монастирі УПЦ КП. Отже, тон йому задав, волею обставин (а серед майданців багато хто казав – то була Божа воля), Свято-Михайлівський монастир. Інші Церкви не забарилися з заявами на підтримку скривджених та закликали до мирного врегулювання ситуації: так вчинили всі православні, УГКЦ та РКЦ, частина протестантських церков. Загалом тут не було особливих несподіванок, традиційно найбільш рішучими були заяви представників УГКЦ і УПЦ КП, а також і архієпископа УАПЦ Ігора Ісиченка, а УПЦ МП – поміркованішими (хоча настоятель Києво-Печерської лаври зневажливо висловився про

майданівців); 2 грудня 2013 р. пролунали заяви єпископів Української православної церкви в Канаді і 5 грудня Вселенський Патріарх Варфоломій виступив із заявою про «складну ситуацію в Україні». Також була підтримка молитви від Єпископської конференції у Польщі 6 грудня.

2) від цієї події до спроби другого розгону Євромайдану в ніч на 11 грудня, коли священнослужителі стали в лави демонстрантів на барикадах;

3) від 11 грудня 2013 р. до 13 січня 2014 р., коли УГКЦ отримала лист від Міністерства культури з вимогою згорнути «майданне капеланство»;

4) від 13 січня до 21–22 січня, коли на місце протистояння на вулиці Грушевського вийшли священнослужителі, ставши між лавами протестувальників та силовиків;

5) від 21–22 січня до 18–21 лютого (масове кровопролиття та загострення оцінок дій всіх факторів Євромайдану);

6) від 18–21 лютого до 1 березня (агресія Росії, котра змінила ситуацію, принісши нові виклики, у т. ч. й Церквам) [4, с. 169].

Т. Антошевський писав: «Звернення священнослужителів почали чути, коли Євромайдан перетворився на місце насильства. Тоді протестувальники самі почали запрошувати священників своїх церков, просячи їх молитви, підтримки та уваги на Майдані. Церква увійшла в соціально-політичну сферу і почала виконувати роль миротворця. Чим страшнішою була ситуація на Майдані тим більше священнослужителів включалися в революційні події з місіонерською діяльністю» [7].

УАПЦ і УПЦ КП, а також УГКЦ були учасниками Євромайдану з самого його початку. Примітно, що це відображалось не тільки за рахунок того, що серед протестувальників були прихожани вище вказаних конфесій, але і присутності священства. Р. Бойко підкреслив: «Чимало священнослужителів, відчуваючи поклик власної совісті, брали активну участь у буремних подіях. У революційних подіях Церква фактично стала на бік українського суспільства, яке вдалося до масових акцій громадянського протесту» [2, с. 25].

Якщо проаналізувати публічну маніфестацію релігії у випадку українських протестів на Майдані, ми можемо спостерігати готовність Церкви до оновленої ролі релігії як незалежного гравця на глобальній арені. В. Єленський відзначав, що публічна релігія та її вплив може бути більш продуктивним, коли він діє як культурний ресурс соціально-політичної конструкції. Це не заперечує поточного однорідного релігійного ландшафту. Однак, процес перетину інших сфер соціальної структури створює нові шляхи для релігійного елементу, щоб мати ефект [8, с. 46–47].

До російсько-української війни (2013–2021) для східних регіонів України було характерне конфесійне різноманіття. Відповідно до статистичної звітності Міністерством культури України за 2013 р., існувало 1797 релігійних організацій в Донецькій області. З них: 762 православні парафії Московського патріархату, 366 євангельських християнських громад, 186 християнських баптистських церков, 86 православних парафій Київського Патріархату, 83 організації Свідків Єгови, 49 церков адвентистів сьомого дня, 38

мусульманських громад, 36 греко-католицьких парафій, 19 єврейських громад, 14 католицьких парафії, 14 буддистських та 8 громад послідовників Крішні [5].

З розвитком війни конфесійна ситуація значно погіршилися. Підтримані Росією бойовики активно розпочали війну з «інакомисленням», стверджуючи виключне домінування Московського Патріархату на підконтрольних їм територіях. Розгортається активна діяльність нелегальних угруповань, таких як, «російська православна Армія» й російські козацькі загони, котрі у своїй діяльності відверто виступають за встановлення на окупованій території «православної держави» [6].

Окупаційні органи влади використовують релігійність не лише як конфесійний й ідеологічний вимір протистояння, але і на рівні збройних протистоянь, – військових злочинів здійснених до представників певних релігійних громад, участі релігійних діячів в конфліктах. Релігійних переслідування зазнають: християни віри євангельської (п'ятидесятників), баптистсти, мусульмани, греко-католики, а також різноманітні «нетрадиційні» релігійні організації. Представників цих релігійних організацій звинувачували й звинувачують в екстремізмі, шпигунстві, підривній діяльності, як наслідок незаконні арешти та конфіскація церковного майна [6].

Отже, в умовах гострої політичної боротьби та економічної кризи, міжрелігійні конфлікти стали виразниками національного й геополітичного вибору, а релігія наділилася рисою публічності. Церкви беруть активну участь у державотворчих процесах України, проте частина з них, піддаючись політичній кон'юктурі, стає заручником ідеології та рупором пропаганди. Закономірно, що проблема пошуку оптимальних моделей організації поліконфесійної сфери в Україні є актуальним та стратегічним завданням влади й суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання: Монографія. Київ, 2007. 300 с.
2. Бойко Р. Ю. Релігійний чинник у подіях Євромайдану (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Випуск 10. 2014. С. 23–31.
3. Гордеев А. Церковь на Майдане. Київ: Книгоноша, 2015. 304 с.
4. Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка. Упорядники Л. Филипович і О. Горкуша. Київ : Самміт-книга, 2014. 656 с.
5. Наказ Міністерства культури України від 19 березня 2014 року № 167 « Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2013 (релігійні організації). URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244950598 (дата звернення: 02.04.2021).
6. Росія, Україна та битва за релігію. *European Council on Foreign Relations* : веб-сайт. URL https://ecfr.eu/article/commentary_orthodox_redox_russia_ukraine_and_the_battle_for_religion/ (дата звернення: 21.03.2021).
7. Антошевський Т. Українське православ'я після Майдану. *Патріархат*. № 2. 2014. URL: <http://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/ukrajinske-pravoslav-ya-pislya-majdanu/> (дата звернення: 28.03.2021).
8. Єленський В. «Повстання релігій», міжрелігійні відносини і толерантність у глобалізованому світі. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 43–48.

Майстер Сергій
студент IV курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: д-р іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Венгерська В. О.**)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ)

Друга світова війна 1939–1945 рр. та німецько-радянська війна 1941–1945 рр. як її складова, займають найбільш значуще місце в світовій історії. По-перше, ця війна виявилася найбільшою соціальною катастрофою в історії людства – за масштабами розмаху, кількістю жертв і матеріальних руйнувань, за своїми наслідками вона не має аналогів у світовій історії. По-друге, її результати і наслідки на багато десятиліть визначили майбутнє країн і народів світу, призвели до значних геополітичних змін. По-третє, Друга світова війна залишила у пам'яті переважної більшості населення планети таку глибоку рану, якої доти не заподіювала жодна інша історична подія. Не став винятком і український народ, для якого події Другої світової війни, поряд із Голодомором 1932–1933 рр., становлять найболючіший сегмент національної пам'яті.

Метою статті є аналіз значення Другої світової війни в історичній пам'яті та політиці сучасної України, зробивши акцент на регіональні аспекти історичної пам'яті.

Уже 76 років відділяють нас від завершення найкривавішої війни в історії людства, проте українське суспільство зберігає пам'ять про цю трагедію. Однак, на жаль, історична пам'ять про Другу світову війну є неоднаковою в різних регіонах України і серед різних соціальних груп населення. «Лінія розколу» проходить через ставлення і відповіді на декілька проблемних і болючих питань, серед яких виділяються наступні:

1) Чи була минула війна дійсно Великою Вітчизняною для українського народу?

2) Чи стала спільна перемога над нацистами та їхніми союзниками по Осі Великою Перемогою для України та українців, враховуючи їх подальшу долю?

3) Хто під час війни боровся за справжні ідеали і кого в Україні слід вважати справжніми героями – воїнів Червоної Армії та радянських партизанів і підпільників чи вояків УПА й інших формувань українського національно-визвольного руху? [5, с. 9].

Дані питання не є суто науковими, оскільки вони мають виразну емоційну складову і є вкрай болючими для певних спільнот і суспільства в цілому. Дати однозначні відповіді на ці питання в Україні за майже 30 років незалежності так і не змогли. На заваді стали регіональні типи історичної пам'яті, які підживлювалися спогадами учасників та свідків Другої світової і пропагандою, та поляризація суспільства між антагоністичними політичними силами, які

представляли крайні праве та ліве крило української політики. Це відобразилося і на історичній політиці українських президентів. Так, якщо В. Ющенко популяризував націоналістичний рух Опору та надав звання Героя України С. Бандері та Р. Шухевичу, то В. Янукович схилився до протилежної, радянської версії пам'яті про так звану «Велику Вітчизняну війну» (згадаймо хоча б той факт, що Янукович відмовився провести військовий парад на честь 20-річчя Незалежності, аргументуючи це тим, що краще це зробити 9 травня). За цими рішеннями стояла прихильність електорату, оскільки у Західній Україні найбільше симпатиків національних політичних сил, тоді як на Півдні та Сході переважали ще радянські погляди, на яких вдало маніпулювали проросійські партії (на зразок КПУ, Партії регіонів та ОПЗЖ). Відомий історик О. Зайцев вважає, що «боротьба, яка точиться в Україні за колективну пам'ять, – це, по суті, змагання двох міфів: радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» і українського національного міфу «боротьби за волю і незалежність», центральне місце в якому посідає ОУН-УПА» [2].

Чому в Україні у ставленні до Другої світової війни чітко простежується лінія розколу суспільства на «Схід» та «Захід», «совок» та «не совок»? Найімовірніше, це пов'язано з часом входження регіонів України до складу Радянського Союзу. Центральна, південна та східна Україна остаточно стали радянськими у 1919–1921 рр., а вже у 1930-х рр. у ході насильницької колективізації, Голодомору та сталінських репресій були придушені останні осередки спротиву більшовицькій владі. Натомість Західна Україна перший раз стала частиною СРСР у 1939–1940 рр., а вже через рік-два позбулася радянської влади. І хоча у 1944 р. Радянський Союз повернувся на ці землі, проте до кінця 1950-х рр. не припинялася збройна боротьба ОУН та УПА проти окупантів. Через 30 років Україна здобула незалежність [4]. Отже, Західній Україні вдалося пронести через радянський період власне бачення історичної пам'яті про Другу світову війну.

Також слід мати на увазі той факт, що «радянський та український націоналістичний міфи про події Другої світової війни формувалися різними (різноваговими) суб'єктами – радянський міф створювався централізовано потужною пропагандистською машиною держави, а український націоналістичний – розрізненими, іноді конфліктуючими між собою, емігрантськими колами та їх інституціями. Отже і можливості впливу на суспільство, на пересічних громадян були зовсім різними» [1]. Не дивно, що це і стало головною причиною домінування радянського міфу в Україні за роки незалежності.

Все мало б змінитися у 2014 р., коли Росія розпочала «гібридну війну» проти України, оскільки РФ скомпрометувала радянський міф. Дійсно, хоч як би це не парадоксально звучало, своїми діями Кремль почав руйнувати «лінію фронту» завзятої «битви за пам'ять» в українському суспільстві. По-перше, більшість носіїв ще радянської концепції історичної пам'яті опинилися в анексованому Росією Криму та на тимчасово окупованих районах Донецької і

Луганської областей, тобто на даний час не мають жодного впливу на населення інших регіонів України. По-друге, військова агресія та пропаганда з боку Росії, прагнення російського керівництва ототожнити перемогу СРСР у 1945 р. із російським народом призвели до переформатування поглядів більшості українських громадян на минулу війну у бік національного міфу. По-третє, влада змогла зосередитися на одному напрямку проведення історичної політики, що вилилося з одного боку у декомунізацію, переосмислення подій «Великої Вітчизняної війни» як «німецько-радянської», перенесення акценту зі святкування Дня Перемоги (9 травня) на вшанування пам'яті та примирення учасників подій Другої світової (8 травня). З іншої сторони, йде активне «розпіарення» націоналістичних збройних формувань на зразок ОУН та УПА, формування націоналістичного міфу та його насадження на Півдні та Сході України, де до 2014 р. непохитно панував міф радянський. На нашу думку, це є великою помилкою у проведенні історичної політики, оскільки не варто замінювати один міф на інший, посилювати напругу всередині суспільства, підривати його єдність перед загрозою російського вторгнення. Яскравим прикладом цього є скандали навколо перейменування в Києві Московського проспекту на Степана Бандери і проспекту генерала Ватутіна на Шухевича, що тривають з 2016 р. Інший приклад – проспект Жукова у Харкові, який двічі перейменовували на проспект Григоренка і якому міська влада двічі повертала попередню назву.

Отже, пам'ять про Другу світову війну має різні варіанти втілення в тих чи інших варіантах історичної політики. Дуже сильними залишаються регіональні аспекти історичної пам'яті. Можна погодитися із думкою відомого українського правозахисника Є. Захарова, що «примирення історичних пам'ятей необхідне Україні, без нього неможливо створити єдину політичну націю та забезпечити суспільний поступ. Різні частини України мають зруйнувати міфи, зрозуміти одна одну й визнати право інших частин шанувати свої святині і своїх героїв» [3]. Тільки в цьому випадку ми зможемо звільнитися від тягара минулого задля будівництва спільного майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Друга світова війна у суспільній свідомості українського народу: соціологічний вимір (Аналітичний огляд) / Український інститут національної пам'яті. URL : <http://www.memory.gov.ua:8080/-ua/publication/content/1661.htm>. (дата звернення: 13. 04. 2021).
2. Зайцев О. Війна міфів про війну в сучасній Україні. URL : <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Zaitsev.doc> (дата звернення: 14. 04. 2021).
3. Захаров Є. Конфлікт пам'ятей. *Критика*. 2007. № 5. URL : http://archive.org.ua/archive/2007-06-21/krytyka.kiev.ua/articles/s.6_5_2007.html (дата звернення: 13. 04. 2021).
4. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php> (дата звернення: 14. 04. 2021).
5. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. *Громадянська освіта*. 2008. № 36. С. 7–11.

Оксенюк Катерина
студентка IV курсу історичного факультету
ЖДУ ім. І. Франка
(науковий керівник: канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України ЖДУ ім. І. Франка **Максимов О. В.**)

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Глобальні катастрофи типу Чорнобильської завжди привертали та привертатимуть увагу дослідників різних наукових напрямків, адже вплив цієї трагедії на навколишнє середовище та життя людини буде відчутний ще багато років. За 35 років з часу вибуху на Чорнобильській АЕС інтерес до цієї теми не згасає. У зарубіжній історіографії сконцентрувався чималий пласт інформації щодо бачення даної проблеми, її причин і наслідків. Найбільше в даному напрямку появили себе екологи, які вивчали вплив чорнобильської радіації по всьому світі. Зарубіжні історики також плідно працюють над темою Чорнобильської катастрофи, висуваючи різні гіпотези та підтверджують факти. У зв'язку з тим, що дану техногенну трагедію продовжують вивчати, дослідження зарубіжної історіографії даного напрямку завжди будуть актуальним.

Тема Чорнобиля є досить популярною в зарубіжній науці, особливо в останні роки. Над даною проблематикою працюють зарубіжні лікарі, фізики, біологи, хіміки, а також історики. Німецький дослідник радіоекології та радіохімії в Ганноверського університету імені Готфріда Вільгельма Лейбніца Г. Штайнхаузер у своїй статті «Порівняння аварій на Чорнобильській АЕС та Фукусімі: огляд впливу на навколишнє середовище» відзначає, що за своїми наслідками аварії на ЧАЕС перевищила в рази аварію, що сталася на Фукусімі в 2011 р. [8]. Наслідки аварії вивчає також співробітник лабораторії екології, систематики та еволюції індивідів у Франції А. Моллер, який підготував статтю «Біологічні наслідки Чорнобиля: 20 років потому» [7].

Наслідки аварії не обмежилися територіями України, Білорусі і Російської Федерації, оскільки інші європейські країни також постраждали внаслідок атмосферного переносу радіоактивних речовин. Зрозумілим є факт, що зарубіжні вчені займаються вивченням проблеми в контексті наслідків для власних країн. Один з таких доробків належить німецьким вченим в галузі медицини В. Зієгловському та А. Хемпрічу. В статті «Коефіцієнт народжуваності в колишній Східній Німеччині до і після аварії на реакторі в Чорнобилі» зафіксовано, що кількість вроджених аномалій, які спричинені впливом радіонуклідів, у новонароджених після аварії значно збільшилась [9].

Дуже цікавими в плані зарубіжної історіографії є збірники національних доповідей на конференціях, які присвячені річницям Чорнобильської катастрофи. Одна із таких «Екологічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС та їх санація: Двадцять років досвіду». Це своєрідний звіт експертної групи Чорнобильського форуму «Навколишнє середовище», який проходив у Відні в 2006 р. На форумі були представлені експерти з України, Білорусі, Росії,

Великобританії, Німеччини, Франції, Швеції, США, які надавали свої експертні оцінки стану навколишнього середовища та впливу радіації на організм людини. У цьому звіті представлені висновки та рекомендації Чорнобильського форуму щодо наслідків аварії на Чорнобильській АЕС [5].

Не останню роль у дослідженнях визначеної тематики відіграють і представники історичної науки, зокрема А. Вендланд, німецька вчена, доктор історичних наук, дослідниця історії Східної Європи а також України, вважає, що не дивлячись на те, що Чорнобильська катастрофа сталася в Україні, саме тут їй найменше приділяють уваги, також вона стверджує, що «Чорнобиль» став могутнім поштовхом до трансформацій світу не тільки в атомному, а у політичному житті східноєвропейських країн. Катастрофа стала імпульсом до інтернаціоналізації у сфері ядерно-технічної безпеки. Завдяки міжнародним домовленостям у сфері безпеки та безлічі розроблених програм про недопущення повторення подібної ситуації вченим вдалося значно просунутись в цій царині [1]. Досить багато уваги приділяє вивченню пам'яті про Чорнобиль кандидат слов'янських мов університету Лунда (Швеція) Дж. Ліндبلاد, зокрема вона висунула тезу, що Чорнобильська аварія стала причиною розпаду СРСР [6].

Зарубіжну плеяду істориків представляє й американський історик українського походження С. Плохій, який присвятив дослідження даній тематиці працю «Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи». Це дослідження є узагальненням, бере початок від моменту вибуху і закінчується інформацією про спорудження нового укриття у 2018 р. У книзі автор надає коротку довідку про Чорнобиль та Прип'ять, розповідає про принцип роботи атомного реактора та інше. Завдяки доступу до архівів КДБ УРСР С. Плохійу вдалося повністю відновити події того дня. Вся інформація подається дозовано, без будь-яких звинувачень у сторону радянської влади [2].

Заслуговує на увагу праця Е. Ливербарроу «Чорнобиль». Варто зазначити, що автор не є істориком [він інженер і добре розуміється на принципах роботи атомного реактора], але має неабияку цікавість до даної теми, тому і вивчав багато джерел. Дослідник за допомогою вивчених джерел відтворив картину того дня, навів різноманітні факти, що призвели до аварії. За багатьма відомостями, а також за своїми знаннями він відмічає, що РБМК (рос. – реактор большой мощности канальный) мав заводські дефекти та не міг правильно працювати. До того ж автором зазначено, що подібна аварія, а саме пожежа, хоч набагато менша за масштабом, вже ставалася на ЧАЕС. Особливістю даної розвідки є те, що автор присвятив певні розділи своїй подорожі до міста Прип'ять та Чорнобиля, опису вражень від побаченої картини відкритих могильників та стану електростанції на даний момент. Дуже цікавим є матеріал з перших розділів книги, які присвячені попереднім трагедіям і те, що інформація про це в Радянському Союзі замовчувалася та приховувалася. На відміну від С. Плохія, Е. Ливербарроу відкрито критикує і звинувачує у скоєній трагедії керівництво електростанції, навіть більше, компартійне керівництво, яке відкрито не хотіло визнавати аварію катастрофою планетарного масштабу [3].

Британський журналіст та письменник А. Хіггінботам провів власне розслідування, яке поклав в основу своєї праці документального жанру «Чернобыль. История катастрофы». Тут є і біографії усіх, хто хоч якось був причетний до подій того дня, і свідчення очевидців, і оцінки істориків. Автор найбільше з усіх дослідників звернув увагу на побутове життя тогочасних мешканців міст та околиць Чорнобиля і Прип'яті. Також ним було зазначено, що після аварії співробітниками Інституту атомної енергії ім. І. В. Курчатова проводилися дослідження зруйнованого 4-го реактора, було знайдено нові факти, які в подальшому вплинули на розбудову атомної енергетики в пострадянських країнах. Раніше інформація про ці дослідження не бралася до уваги науковцями. Новаторством автора стало те, що після викладу основного матеріалу, розміщено посилання на записи інтерв'ю, що є дуже корисним для подальших досліджень. А. Хіггінботам на відміну від інших істориків, не звинувачує ні радянських керівників, ні працівників станції, він веде суто документальну розповідь про події того дня [4].

Таким чином, можемо констатувати, що протягом 35 років дослідження тема Чорнобильської катастрофи не втрачає актуальності. Наслідки катастрофи аналізуються у працях з медиків, екологів, істориків, публіцистів та ін. Саме в останній час з'являється багато праць узагальненого характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вендланд А-В. Повернення до Чорнобиля. Від національної трагедії до предмета інноваційних дисциплін в історіографії не тільки України. *Україна модерна*. 2011. № 18. С. 151–185.
2. Куліков В. [Рец. на книгу] Plokyh Serhii. Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe. URL: [file:///C:/Users/XE/Downloads/1093-1870-1-PB%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/XE/Downloads/1093-1870-1-PB%20(2).pdf) (дата звернення: 12.03.2021).
3. Ливербарроу Э. Чернобыль. Москва : «Издательство АСТ», 2019. 157 с. URL: https://chnpp.gov.ua/images/pdf/books/Liverbarrou_Chernobyl-01-23-40.pdf (дата звернення: 3.03.2021).
4. Хиггинботтам А. Чернобыль. История катастрофы. Москва : «Альпина нон-фикшн», 2020. 436 с.
5. Environmental consequences of the Chernobyl accident and their remediation: twenty years of experience. Vienna, FL: Internstional Atomic Energy Agency, 2006. 180 с.
6. Lindbladh J. Chernobyl as the beginning of the end of the soviet union. URL: <http://balticworlds.com/the-beginning-of-the-end/> (дата звернення: 15.03.2021).
7. Moller A. Biological consequences of Chernobyl: 20 years on. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0169534706000292> (дата звернення: 16.03.2021).
8. Steinhauser G. Comparison of the Chernobyl and Fukushima nuclear accident: A review of the environmental impacts. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S004896971301173X> (дата звернення: 16.03.2021).
9. Ziegowski V. Hemprich A. Facial cleft birth on former East Germany before and after the reactor accident in Chernobyl. URL: <https://europepmc.org/article/med/10474264> (дата звернення: 16.03.2021).

Наукове видання

Україніка молода: збірник статей

Випуск 10

Науковий редактор: Венгерська В. О., д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Відповідальний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Технічний редактор: Ковальчук І. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Надруковано з оригінал–макета авторів

Адреса організаційного комітету:

10014, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, буд. 40

Ел. пошта: kovalchuk190586@gmail.com

www.zu.edu.ua

Підписано до друку 29.06.20. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 6,1. Обл.-вид. арк. 6,25. Наклад 150. Зам. 48.

Віддруковано ФО-П Левковець Н. М.

Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи: серія ВОО № 762297 від 15.02.2005 р.

Електронна пошта: levkovetz@ukr.net